

ISSN 2521-6333

*Volume 3
Number 2*

2019

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number -1. June, Number -2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Kenan Beshirov

Co - Editors

Jamil Mammadov

Editorial board

Ajdar Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Aida Qasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Akif Huseynli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Kenan Beshirov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Osmangazi University)

Minaxanım Təkləli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpinar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafag Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2019. Volume 3, Number 2

CONTENTS

OVERVIEW TO MODERN TERMINOLOGY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Vafa Abdullayeva, Nəbiyeva Ariz _____ 71

“KOROĞLU” DASTANINDA MİLLİ-MƏNƏVİ TƏRBİYƏ VƏ ONUN SİSTEMİ

Kəmalə Yusifova _____ 79

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏ: İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN QİYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Sevda İmanova _____ 85

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA DÜZGÜLƏR

Məleykə Məmmədova _____ 99

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL İNGİLİS-AMERİKANİZMLƏR

Aytən Hüseynova-Qəhrəmanlı _____ 115

MÜXTƏLİF TEMPERAMENTLİ TƏLƏBƏLƏRİN BAŞ BEYNİN TƏPƏ VƏ ƏNSƏ PAYINDA EEG-NİN TEZLİYİNƏ EMOSİONAL GƏRGİNLİYİN TƏSİRİ

T.V. Rüstəmov, Ə.H. Kazımov _____ 121

TOMAS ELIOT POEZİYASINDA EPIQRAFLARIN ROLU

Nurlana Axundova _____ 129

TƏLİM PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ İMKANLARI

Mujkan Məmmədşadə _____ 137

UOT: 811.512.162

OVERVIEW TO MODERN TERMINOLOGY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

VAFA ABDULLAYEVA, NABIYEVA ARIZ

Azerbaijan National Academy of Sciences,
Institute of Linguistics named after Nasimi, PhD in Philology
Baku/AZERBAIJAN
vefa.abdulla@mail.ru

ABSTRACT

This article is about terminology development process in Azerbaijani language. This system is changing day by day. All process that is happened in language and in the world influences to the language and especially to terminology. We can find new terms and new meaning every year in different dictionaries. This can show how fast this process happens. Actually term is formed in two directions. One is based on native language, second is other languages. More perspective and useful type of foundation terms is the first direction. In this article we have investigated about both directions in terminology founding.

Key words: term, terminology, the Azerbaijani language, linguistics.

ОБЗОР СОВРЕМЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Эта статья о процессе развития терминологии на азербайджанском языке. Эта система меняется день ото дня. Весь процесс, происходящий в языке и в мире, влияет на язык и особенно на терминологию. Мы можем найти новые термины и новое значение каждый год в разных словарях. Это может показать, насколько быстро происходит этот процесс. На самом деле термин формируется в двух направлениях. Один основан на родном языке, второй - на других языках. Более перспективный и полезный тип базовых терминов - это первое направление. В этой статье мы исследовали оба направления в создании терминологии.

Ключевые слова: термин, терминология, азербайджанский язык, лингвистика.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR TERMİNOLOGİYASINA NƏZƏR

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf prosesi haqqındadır. Bu sistem gündən-günə dəyişir. Dildə və dünyada baş verən bütün proses dilə və xüsusən də terminologiyaya təsir göstərir. Hər il fərqli lüğətlərdə yeni terminlər və yeni mənalar tapıla bilər. Bu hal prosesin nə qədər sürətlə getdiyini göstəricisidir. Əslində, proses iki istiqamətdə baş verir. Bir istiqamət ana dilinə, digəri başqa dillərə əsaslanır. Daha əsaslı birinci istiqamətdir. Bu yazıda terminologiyanın yaradılması ilə bağlı hər iki istiqamət araşdırılmışdır.

Açar sözlər: termin, terminologiya, Azərbaycan dili, dilçilik.

Terminology is one of the most moving parts of the vocabulary, as the appearance of new terms due to changes in social life. This progress leads to the emergence of new concepts, words and terms. There are different opinions on the topic of the relationship between concepts, term and words. Some scientists emphasize the nominative term trend, its relationship with thing, others associate the term with the concept. The terms that associated with the concepts of science are assessable to each science and necessarily associated with the concepts of this science, because verbal system reflects the concepts of this science.

Technique, computer, development of the technologies has been reflected in modern time to the terminology. New words entering to language and terms are counted from phonetic,

semantic and morphological point of view in the modern time in the linguistics is one of the urgent problems. Expanding of the economical connections, social attitudes, scientific and technical progress does becoming rich of the language necessary. Development of the language, development level of the society, social events connected with global changes. Suitable times and forms of such borrowing words are lately in wide limelight. In modern time necessary causes of borrowing terms have been investigated by many researches. Creative work of development of the terminology, term of the science and engineering, direct connected with information science, speedy progress of the computer technologies, increase and intensity of the mass media, expanding of the circle of Internet and communication activated term borrowing process in the language. Arising and increase of the areas of transition to market economy, intellectual activities, development of the video-technique, computer, widely extending of the Internet, socio-psychological development was a cause of new conception of words and arising of the terms. Just's naming of these conceptions made necessity of development terminology on different directions in the language. Terminological lexicology develops on different directions in modern Azerbaijani language.

As a whole we can divide these directions in two parts, as inside opportunities of the language and borrowing words. Both of these directions must be regulated on the basis of definite norm and rules of the language. Term creative work on the basis of inside opportunities of the language must be secure protecting of the nationless in the language. In the process of becoming a term of the existing words must be considered from basic conditions such as full expressing conception, accepting of the meaning by society, and misunderstanding create in the language. Expressing of new meaning of the word happens on the basis of its existing associative connections between things and conception. Majority of terms creative work occupies direction inside opportunities of the language and for this sake of this direction has always been one important problem in national language. Because purity, national character of the native tongue should be considered as basic principle and its decisive role must always be taken into account. Political and economic, technological processes made necessary passing of the new terms to the language. Using of borrowing terms is one of the main and basic directions of terminology lexicology. This process is a result of adapted of these words by phonetic, lexical, morphological point of view. Today investigating on theoretical aspects of terminological lexicology is considered one of the necessary and important problems of modern Azerbaijani language. Because lot of terms of many different areas of science have been accepted to the Azerbaijani language recently.

If majority of the terms were accepted from Russian language in last century from, today this process cause of social and economic communities has changed in other directions. Nowadays most of all terms which have been accepted to Azerbaijani language are European words especially English words. Economical, political, science and technology communities caused entering words in these areas to the language.

All terms in the language especially which were accepted from other languages need carefully approaching, at the same time such terms must be compliance with definition standards and norms, in order to protect the national identity of the language at the expense of the dialect words and the creative process of terminology at the expense of universal words has become necessary necessary to investigate.

If we look at terminology vocabulary of the language, it is clear that some of the terms used in several versions, discrepancy shows itself in some of semantic meaning of terms and

in their morphological structure. Regulation of such linguistic processes is objective of the modern terminology.

The terms are independent in the lexical composition of the language as they form the basis of vocabulary general used national language, the language of science service sphere. The language of science does not interrupt its genetic and synchronous communications with general used national language, basic ways and its development trends. At the same time it is determined some independent way of formation of lexical structure of the language of science, and of course in terminology.

When you create a preference for terms in all cases should be given the resources of the native language. Especially it concerns the traditional areas of science, technology and economy. At the same time for the development of science and technology is now characterized by the processes of international cooperation, which is inevitably reflected in the formation of terms. This implies the use of international funds education terms, as well as direct borrowing of foreign language terms.

Terminology a set of words and phrases used in linguistics to express the specialized concepts and naming common objects of this scientific area. As part of the meta-language the study of terminology is difficult to study, due to the fact that the object-language and meta-language are identical in expression of terms looks like one and the same language. Any terminology includes:

1. Own terms, that is, the words that are either used in the target language, or acquired, being borrowed from the object-language, of particular importance;
2. The unique combination of words and their equivalents, leading to the formation of compound terms within the terminology on the same footing with non- separability units.

The terminology of any scientific field - is not just a list of terms and semilogical system, it is an expression of a certain system of concepts, in turn, reflects a certain scientific worldview. The emergence of terminology at all possible only when science reaches a sufficiently high level of development, that is, the term arises when the concept took shape and evolved so that it is possible to assign a definite scientific expression. The most important limitation of the term is checking on the definitive whether the term lends itself to the strict scientific definition. The term is part of a terminological system only if it is applicable to classifying definition through the nearest genus and specific difference. Many of the concepts of terms that were used in other languages as well, have been used the same in Azerbaijani language. For example: *internet, instaqram, ZIP, dog tag, disk, display, adapter, 3G, tester, spam, modem*; (*Internet, Instagram, ZIP, dog tag, disk, display, adapter, 3G, tester, spam, modem*)

As you can see from the example words that are used in the language correspond to receptor language and they don't have analogue. Others borrowed terms were appropriated accordance with the rules of grammar, phonetic and graphic features. In modern time in the process of mastering of acquisition terms, the most used ways are transcription and transliteration. Transliterated each word must be taken into account graphic, phonetic and grammatical features of the language. For example: *veb-brauzer, vay-fay, tvist, tvitter, skayp, skrinşot, selfi*. (*Web-browser, Wi-Fi, twist, twitter, Skype, screenshot, selfie and so on*;) These words have been adapted to the national language. One part of terms that have gotten phonetic transcription has losed the shapes of the source language. For example: *veb-sayt, tyutor, ståndap, login, qap, keş* (*web-site, tutor, stand up, log in, gap, cache and so on*).

Terminological vocabulary of the modern Azerbaijani language can be grouped as follows:

1. Both the general used and term words: *söz, sözcü, tələbat, uyğunlaşma, yüklənmə, yükləyici, yazı*;
2. Used only as a term, such as: *admin, adarme, autizm, diling, domen, sloqan*;
 - a. Terms are used in some specialized areas: *relaksasiya, qroteks, fiksiya, breyk, kastinq*;
 - b. Terms are used only one special area: *ağdiş, aqreqat, bayt, baybek, kiker, printer, klaster, transfer*;
 - c. Terms that make different sense in the scientific field: *rekvizisiya, rekupeyasiya, reqres, adaper, diler, banner, deqradasiya, diskont, integrator, kart*;

There has been created provisions of the acquisition terms in the Azerbaijani language. As an example of them: *seleksiya-seçim, kqorum-yetersay, inkrement-addım, klaviş-düymə, kompetensiya-səriştə, korrektor-hamarlayıcı, kvest-güzəşt, presuppozisiya- ön mövqe, registrator-qeydedici, virtual maşın-fərz edilən maşın* (selection, quorum, step-by-step, keyboard-key, competence, corrector, compromis, front position, registration, recording, and virtual machine)

Enriching the language via acquisition terms, at the same time worsens and divides language from its roots. This endangers the purity of the national language. In this regard, based on the experience of the world's languages, we are in favor the establishment of word based on national language as response of acquisition terms. Thus, the process of scientific and technical progress according to the terms of the development area is attracting attention. Linguistics terminology development directly linked to the rapid development of computer technology, term creative activities and science and computer technology. Learning the terminology is an international problem of today.

Modern terminology is nominees system of concepts (reality) of science, technology, production, social life, the official language in which the term particularly is definitived. Since the terminology is a special accessory styles (scientific, official - business), it is linguistically distinct communicative function of language, social, expressive, aesthetic, appear differently, it is strictly clearly indicates special realities.

Linguists point out that term is a word with sound complex. So, in the study of term manifests two distinct aspects: 1) the construction of language, possession of a complex sound; 2) conceptual side, semantic aspect associated with the various scientific, industrial activities.

Communication of the term and the concept is one of the main parties in the investigation of terms. Technique, computer, development of the technologies has been reflected in modern time to the terminology. Phonetic, semantic and morphological point of view of new words and terms entering to language is one of the urgent problems in modern time. Expanding of the economical connections, social attitudes, scientific and technical progress makes rich of the language. Development of the language, development level of the society, social events connected with global changes. Suitable times and forms of such borrowing words are lately in wide limelight. In modern time necessary causes of borrowing terms have been investigated by many researches. Creative work of development of the terminology, term of the science and engineering, direct connected with information science, speedy progress of the computer technologies, increase and intensity of the mass media, expanding

of the circle of Internet and communication has activated term borrowing process in the language. Arising and increase of the areas of transition to market economy, intellectual activities, development of the video-technique, computer, widely extending of the Internet, socio-psychological development was a cause of new conception of words and arising of the terms. Naming of these conceptions made necessary of development terminology on different directions in the language. Terminological lexicology develops on different directions in modern Azerbaijani language.

As a whole we can divide these directions in two parts, as opportunities of the native language and borrowing words. Both of these directions must be regulated on the basis of definite norm and rules of the language. Term creative work on the basis of the language must be secure protecting of the nationless in the language. In the process of becoming a term of the existing words must be considered from basic conditions such as full expressing conception, accepting of the meaning by society, and misunderstanding create in the language. Expressing of new meaning of the word happens on the basis of its existing associative connections between things and conception. In terms creative work the main direction is opportunities of native language and for this sake of, this direction has always been one important problem in national language. Because purity, national character of the native tongue should be considered as basic principle and its decisive role must always be taken into account. Political and economic, technological processes made necessary passing of the new terms to the language. Using of borrowing terms is one of the main and basic directions of terminology lexicology. This process is a result of adapted of these words by phonetic, lexical, morphological point of view. Today investigating on theoretical aspects of terminological lexicology is considered one of the necessary and important problems of modern Azerbaijani language. Because lot of terms of many different areas of science have been accepted to the Azerbaijani language recently.

If majority of the terms were accepted from Russian language in last century from, today this process cause of social and economic communities has changed in other directions. Nowadays most of all terms which have been accepted to Azerbaijani language are European words especially English words. Economic, political, science and technology communities caused entering words in these areas to the language.

All terms in the language especially which were accepted from other languages need carefully approaching, at the same time such terms must be compliance with definition standards and norms, in order to protect the national identity of the language. Expense of the dialect words and the creative process of terminology at the expense of universal words have become necessary to investigate.

If we look at terminology vocabulary of the language, it is clear that some of the terms used in several versions, discrepancy shows itself in some of semantic meaning of terms and in their morphological structure. Regulation of such linguistic processes is objective of the modern terminology.

Today, the Azerbaijani language has become the most powerful vehicle of social life, culture development and. As a result of scientific and technical progress of science and technology achievements in connection with the more widely promote the scope of development of the terms is expanding day by day.

Recently, the countries economic and political life processes taking place in public opinion, innovations have led to changes in the vocabulary of the language. Thus, to keep control of terminology by media, state and public was possible. Because the materials at that time were translated into foreign languages were not in a large volume, translation process was supervised strictly translation process strictly supervised and throughout the country printed materials, especially textbooks and manuals were checked from different level of expertise of the stages.

On the other hand, TV, radio and other media materials provided along with other requirements had to meet the requirements of terminology. However, the recent opened to the world rapidly expanded foreign media in the country, penetration of the Internet in the life of society keep in control the terminology environment with difficulty. Now, there is no any economy and culture area that terms are not used. For this reason, the right to organize the work of the terminology, terminology development facing use in the right direction is one of the major challenges. The enrichment of the vocabulary of of literary language continues as a complicated process. The development of scientific terminology in different languages is the result of the process of its return to the world civilization. As a rule, native languages terminology is seen as the totality of all of the terms in the language. Terms is formed in the process of scientific and technological discoveries. With the development of society, social and political changes make it necessary to increase the number of the terms of the language, lexical system. That is why the vocabulary of terminology is now ahead of the pace of development of universal vocabulary. Because the terminology layer need to call different concepts in separate areas and the emergence of new lexical units in terminology compared is larger.

The base of the language and terminology of the different scientific fields in the Azerbaijani language were formed in addition to its internal resources and based on international terms from Russian and European languages.

However, the scientific and technological progress and the development of social and political life of change and development of the systems have an impact on the terminology. Therefore, to follow closely the changes in terminology and terminology development is necessary

Thus, fundamental changes are taking place in the vocabulary of Azerbaijani language in the years of independence. This is first of all connected with direct connections Azerbaijani language with the other world languages. Because, scientific and technological progress and development of social and political lives cause of changement and development of the language systems and make an impact on the terminology. A variety of different Azerbaijani language terminology for is widely studied many years by linguists. In this respect, the socio-political, linguistics, philosophy, literature, mathematics, physics, music, economics, military, construction, telecommunications, law, chemistry, aviation area terms researches their linguistic analysis, sources and methods, development ways are draw attention. Terminology covers the specific functional vocabulary that would be accurate science, technology, production, industry and agriculture, literature and art, economy and the concepts belonging to different spheres of social and political life.

Terminology is the most active and volatile, growing, improving, renovating part of language, as well as being part of socio-economic development and scientific technological

progress and Cultural Revolution, as a result of the intensification of production and also is a system created a number of specific words. In other words, the function layer, which forms part of lexical units of language, makes terminology system. The words which are included in the system is distinguished with different characteristics, in other words, specific signs and plays a key role in the formation of the scientific style of language.

Recently, the economic reforms in the country's economy the development of the banking and financial activity shows the effect of the base of the terminology, it requires continuous change in language, transition to a market economy has entered many new economic and political term to the vocabulary of the language.

The majority of terms are used in this field is used in our native language words: *borc, galir, bazar, xidmət, iştirakçı* etc. (debt, income, market, service, participants and others.)

At the same time, the economic field is dominated by the terms established in the way of loan translation. For example, *səhmdar, sifarişçi, ödəmə, ixracatçı, borclu, özünəxidmət və s.* (shareholder, customer, payment, exporters, indebted, self-service and so on.)

Majority of terms which were getting from European languages, besides having an international character are used as in the source language: *bank, audit, and dividend*. (bank, audit, dividend and so on.)

As in all areas tend to universality in a globalized world economy is particularly manifests itself in the field of terminology and definitions. Naturally regardless of nationality or language, for every citizen of the world, internet, computer, e-mail and so on terms are so close that very few people think about to be translated into native language. Terms such as these can be shown in the field of public finances are *büdcə, bank, birja*. (budgeting, banking, stock market, and so on.) However, the public finance area is so rich and complex, where there are numerous complex concepts.

Becoming more and more covering all areas of society as a result of the development of the transport streams was serious interest in new technologies. The rapidly developing science of logistics and emerging concepts in this area have been caused rapidly increase in the number of terms.

Language and society are constantly interacting with one another. The various social and scientific events that occur from time to time, including in the interests of the profession, language and social views caused differences in language. There was a diverse range of professional areas with specific vocabulary. Later, in connection with the rise of the general cultural level of all economic sectors, has developed and expanded the types of professions and trades. As a result of new farming techniques were applied. In this regard, vocational vocabulary changed in quantitative as well as qualitative. On the other side, this vocabulary was enriched by new words and meanings. During the time, techniques were used widely and experiments summarized in vocational, scientific nature of the professional words began to spread among people. In the process of development words with special features accordance with certain areas established system of various terms. System of terms, terminology means the system of concepts as a sum of terms in accordance with particular areas science, technology, art, production and social life. Define the relevant terminology in the field of science, words, and word combinations have been recorded in the consolidated system concepts.

Language is constantly changing and developing. Of course, these changes in terminology feel obviously. This development is due to the internal resources of language and loan words. The article is about the development of the terminological lexicology through the dialects. During the term transformation of dialect words change of meaning and historical development of this change was reflected in the article. Some of these words have become a term in scientific fields keeping the ancient meaning, but some words have become a term changing their meaning in different directions. We can call such words as terms like accepted by defined group, used in different scientific fields and reflected in vocabularies. Terminology system is changing day-after day. All process that is happened in language and in the world influences to the language. We can find new terms and new meaning every year in different dictionaries. This can show how fast this process happens. Terms is found in two directions. One is from native language, second is other languages. More perspective and useful type of foundation terms is the first direction.

LITERATURE

1. Explanatory Dictionary of the Azerbaijani language. Baku, 4 volumes, Science, 2007.
2. Huseynova N. The process of creativity of terms in the Azerbaijani language. Baku, Nurlan, 2008.
3. Gasimov M. Fundamentals of the Azerbaijani language terminology. Baku, Science, 1973.
4. Sadiqova S. The Azerbaijani language terminology. Baku, Science, 2011.
5. Малов Ю. С. Введение в языкознание: Учеб. для филол. спец. вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1987. – 272 с
6. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Под ред. В. А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
7. Городецкий Б. Ю. Термин как семантический феномен (в контексте переводческой лексикографии) Московский государственный лингвистический университет-
8. Хаютин А. Д. Термин, терминология, номенклатура: учеб. пособие / А. Д. Хаютин. Самарканд, 1972. – 129 с.

UOT:82

“KOROĞLU” DASTANINDA MİLLİ-MƏNƏVİ TƏRBİYƏ VƏ ONUN SİSTEMİ

Kəmalə YUSİFOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Elmi Katib

B.m Xarici dil kafedrası

keyusifova@beu.edu.az

XÜLASƏ

“Koroğlu” dastanı Azərbaycan xalqının yaratdığı əvəzsiz sənət abidəsidir. Onun mahiyyətində ifadəsini tapan məsələlər bütün aspektlərdə xalqın həyat təsəvvürlərini, dünyagörüşünü, bədii-estetik zövqünü, mənəvi gücünü, ailə və cəmiyyət münasibətlərini əhatələyir. Məhz bunun nəticəsidir ki, “Koroğlu” dastanı qədər Şərqi və türk xalqları arasında yayılacaq ikinci bir dastan örnəyi yoxdur. Qafqaz, Orta Asiya, Kiçik Asiya və Baltıqyanı xalqları bu dastanın təsiri ilə öz “Koroğlu”larını yaratmışlar. Xalqın əxlaqi-mənəvi dəyərləri, şəxsiyyət və vətənpərvərlik anlayışları, ailə və sosial mühit haqqında təsəvvürləri bir çeşni olaraq dastana düzülmüşdür. Ayrı-ayrı qollarda ifadəsini tapan qəhrəmanlıq örnəkləri bütünlükdə yurd, vətən timsalında tərbiyə məsələlərinin qabardılmasına köklənmişdir. “Koroğlu” dastanı bütün olanları ilə xalqın əxlaq, mənəviyyat toplusu kimi əvəzsiz abidə olmaq təsəvvürü formalaşdırır.

Açar sözlər: “Koroğlu” eposu, qəhrəmanlıq dastanları, epos, xalq pedaqogikası, milli-mənəvi tərbiyə, pedaqoji fikir tarixi və s.

НАЦИОНАЛЬНО- ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ И ЕГО СИСТЕМА В САГЕ «КОРОГЛЫ»

РЕЗЮМЕ

Сага «Кероглы» - незаменимый памятник искусства, созданный азербайджанским народом. По своей сути, проблемы, выраженные в нем, во всех аспектах охватывают представления людей о жизни, их мировоззрения, их художественные и эстетические вкусы, их моральную силу, а также их семейные и социальные отношения. Именно это и есть результат того, что нет другого примера саги, такого как «Кероглы», которую можно было бы распространить между турецким и восточными народами. Народы Кавказа, Средней и Малой Азии, Прибалтики под влиянием этой саги создали множество своих героев.

Моральные ценности людей, понятия личности и патриотизма, любви к Родине, а также их представления о семье и социальной среде, своего рода как приправа, воплощены в саге. В целом, примеры героизма, выраженные в разных аспектах, направлены на урегулирование насущных воспитательных проблем.

Сага «Кероглы», со всеми его формами, формирует идею быть незаменимым памятником как совокупности нравов и духовности народа.

Ключевые слова: эпос «Кероглы», героические саги, эпос, народная педагогика, национально- нравственное воспитание, история педагогических взглядов, идей и т. д.

NATIONAL AND SPIRITUAL EDUCATION IN "KOROGLU" EPIC AND ITS SYSTEM

SUMMARY

The Koroglu epic is an unreplaceable masterpiece created by the Azerbaijani people. The issues expressed in its content cover all aspects of people's life, world-outlook, artistic thinking, aesthetic taste, spiritual strength, family and social relations. As a result, there is no other example of the epic that will spread among the peoples of the East and the Turkish as much as the "Koroglu" epic. The peoples of the Caucasus, Central Asia, Asia Minor and the Baltic created their "Koroglu" under the influence of this epic. The moral and spiritual values of the people, the notions of personality and patriotism, their ideas about the family and the social environment are covered in the epic and enrich the epic like spicy. The examples of heroism, which are expressed in different branches, are aimed at raising the issues of education in the image of the country, motherland as a whole. The epic "Koroglu" is the embodiment of being an invaluable monument as a collection of morals and spirituality of the people.

Keywords: "Koroglu" epic, heroic epics, epos, folk pedagogy, national-spiritual education, history of pedagogical thought, etc.

Məsələnin qoyuluşu: “Koroğlu” dastanında tərbiyə və onun ümumi aspektləri.

İşin məqsədi: “Koroğlu” dastanındamilli-mənəvi tərbiyənin ümumi aspektlərini tipoloji müstəvidə təhlilə gətirmək.

“Koroğlu” dastanı Azərbaycan xalqının yaratdığı ən möhtəşəm qəhrəmanlıq abidələrinəndir. Onun məzmununda aparıcı xətti təşkil edən tərbiyə məsələləri bütün fakturası ilə etnomədəni sistemin mahiyyətini ifadəyə bağlanır. Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları etnosun fiziki və mənəvi gücünü ortaya qoya bilmək təsəvvürü ilə mükəmməl dəyər qazanır. “Oğuz Kağan”, “Boz yigit”, “Bilqamis”, “Manas”, “Alpamiş”, “Alp-ər Tonqa”, “Uralbatır”, “Koblandıbatır”, “Corabatır”, “Edige”, “Boz Qurd”, “Kitabi-Battal Qazi”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaraoğlu”, “Şah İsmayıl”, “Qaçaq Kərəm”, “Qandal Nağı”, “Qara Tanrıverdi”, “Dəli Alı” və s. kimi möhtəşəm dastan abidələri ezoterik (daxili) və ekzoterik (xarici) stixiyası ilə bir tərbiyə və düşüncə kodu olaraq invariantlara bağlanır. Mətnin verdiyi informasiya intertekstuallıq, hipertekstuallıq və paratekstuallıq kontekstində genetik yaddaşın tarixi axarını, toplum və fərd, sosial sfera və qəhrəman, onun dünyaya gəlişi və qeyri-adi doğuluşundan tutmuş qeyri-adi keyfiyyətlərinə qədər (güc, bacarıq, səriştə, qabiliyyət, səs, cəng qanunları və s.) bir tərəf olaraq davamlı şəkildə özündə sərğiləyir.

Qori Müəllimlər Seminariyasının III sinif yetişdirməsi Mirzə Vəlizadə də 1889-cu ildə yazdığı məqalədə “Koroğlu” dastanı baxımından məsələlərə diqqət yetirir: “Koroğlu həm də gözəl balalayka çalan və nəğməkar kimi də məşhurdur. Zaqafqaziyalı tatarlar Koroğlunun yaradıcısı hesab etdikləri nəğmələri ruh yüksəkliyi ilə oxuyurlar. Xalq aşqları (nəğməkarları) balalaykaların sədaləri altında məşhur (məlum) hər hansı bir şeirin hansı şəraitdə Koroğlunun yaratdığını nəql edirlər” (9, 214). Onu da əlavə edək ki, dastanın bir forma olaraq əhatələdiyiməzmun bütünlükdə etnosun mədəniyyət, düşüncə, əxlaq, davranış, ilkinlik anlayışında nəyi varsa hamısını özündə ehtiva edə bilmək funksiyası ilə şərtlənir.

Uşaqların təlim və tərbiyəsində bu tip nümunələrin öyrədilməsi pədaqoji fikrin bütün nümayəndələrinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli maarifçi mütəfəkkir A.Bakıxanov 1836-cı ildə mövcud vəziyyəti təhlil edərək yazırdı: “Mən nə qədər axtarımsa uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılın bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşlıq ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki onları anlamaq çox çətindir. Bu kitablarda “uşaqlıqda öyrənən elm daşa qazılmış şəkil kimidir” zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarında hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır” (1, 68). Tarixi proses bütün səviyyələrdədədəbi-mədəni prosesə yüklənir və onun genetik sistemini mövcud mühit və zaman kəsiyində təlqinini bir məqsəd olaraq qarşıya qoyur. A.Bakıxanovun yuxarıdakı mülahizələri də məhz mövcud vəziyyətin problematikasını, dərslük, elm, təhsil, şagirdlərin təlimi baxımından diqqət önünə gətirir. Çünki dünyanın dinamik mənzərəsində ən önəmli məsələlərdən birisi yeniləşən prosesdə elm və təhsilin funksional rolunun dərkidir.

XI əsrin görkəmli simalarından olan Əhməd Yügnəkli əsərlərində “biliklə tapılar səadət yolu, bilik bil, səadət yolunu tap” (10, 258) deyirdi. Bütün bu təhlillərin, elm, bilik öyrətmənin, təlim və tərbiyənin ümumi qaynağı olaraq göstərilən xalq yaradıcılığı M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, H.Zərdabının, M.Mahmudbəyovun, T.Bayraməlibəyovun, E.Sultanovun, R.Əfəndiyevin, A.Şaiqin və başqalarının mülahizə və təhlillərində mühüm olan kimi özünə

yer alır. Bu böyük maarif xadimləri təkcə məktəbdə fəaliyyətlə mövcud boşluğu doldurmurdular, həm də xalqın yaddaşında olan örnəkləri yazıya gətirməklə tədrisdə uşaqlara mənimsətmək yolunu tuturdular. Məsələn. E.Sultanovun müəllimlik fəaliyyəti zamanı İrəvan və Naxçıvan ətrafından T.Bayraməlibəyovun Lənkəran-Masallı-Lerik zonasından, M.Mahmudbəyovun Şamaxı-İsmayılı bölgəsindən, R.Əfəndiyevin Qəbələ-Şəki regionundan topladığı fəolklor nümunələri (əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü, nəğmə, bayatı, layla, oxşama, haxışta və s.) müəllimlik fəaliyyətinin mühüm bir hissəsi olaraq nəzərə çarpır. Daha doğrusu, məktəb dərslərlərində mövcud boşluğu doldurmaq və uşaqların təlim-tərbiyəsində bunlardan yararlanmaq bir məqsəd kimi özünü göstərir.

Dastanların toplanması və təhlili baxımından xüsusi gərəklə işlərə imza atmış görkəmli maarif xadimi M.Mahmudbəyov "Zaqafqaziya tatarlarının poeziyasından" adlı məqaləsində yazır: "Zaqafqaziya tatarlarının xalq poeziyası – şifahi poeziyası çox zəngindir. Bu poeziya nəsrin və şeirin növbələşdiyi poemalardan, məhəbbət tərənnüm edən, xalq fəlsəfəsini, xalqın həyata baxışını ifadə edən mahnılardan ibarətdir" (8). Dastanlar əsasında yürüdülmən bu nümunələr məhəbbət və qəhrəmanlıq timsalında geniş bir mənşərəni sərgiləmək xarakteri ilə önəm daşıyır. Dastanların yaranma yolları, ozan/aşıqların yaradıcı və söyləyici kimi funksiyası, xalq arasında onların nüfuzu, söyləyicilik qabiliyyəti, təsir dairəsi, tərbiyəvi ideyaları mənimsətmək bacarığı, onların Allahdan vergi almalarına olan inam, Xızır, İlyas tərəfindən badə içirilməsi, aşığın bir termin olaraq həm də sənətkar, nəğməkar, mahnı improvizatoru kimi anlam verməsi və s. mülahizələr sonrakı dövr elmi-mədəni, pedaqoji mühit üçün əsas olmuşdur. "Oturub durmaqda ədəbin bilən" bu sənətkarlar, "mərifət elmində də kamil" olmaları ilə xalqın sevimlisinə, əxlaq və mənəviyyat mücəssəməsinə çevrilmişlər.

M.Mahmudbəyov bir pedaqoq, maarif xadimi kimi qəhrəmanlıq dastanlarının mahiyyət və ideyasına diqqət yetirir, oradakı ayrı-ayrı tərbiyəvi, əxlaqi, mənəvi dəyərlərə xüsusi həssaslıq göstərir. Məsələn, "Koroğlu" və "Qaçaq Kərəm" dastanı əsasında ciddi təhlillər aparır: "Koroğlu" məhəbbət dastanı deyil. Bu dastanda məhəbbət motivləri ayrı-ayrı yerlərdə vardır. Əsas məzmun isə Koroğlunun qaçaqçılıq səfərlərindən ibarətdir. Koroğlu kor edilmiş atasının intiqamını almaq üçün vuruşur. Tiflis, İrəvan quberniyaları, Kars vilayəti onun əsas fəaliyyət dairəsidir. Bu qaçaq-improvizator bir mahnısında həvəslə deyir: nə xana, nə şaha, nə də xotkara tabe olmaram. Həmin hekayətdən istifadə ilə yeni zamanda məşhur qaçaq Kərəm haqqında başqa bir hekayə yaradılmışdır. Kərəm İrəvan və Qazax əyalətlərində on il bundan əvvəl fəaliyyət göstərmişdir. Həmin hekayət Qazax və Borçalı bölgələrində "Koroğlu" qədər yayılmışdır və məşhurlaşmışdır" (8). XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan məktəb tarixində müstəsna xidmətləri olan M.Mahmudbəyovun "Koroğlu" və "Qaçaq Kərəm" dastanı ətrafında mülahizələri öz enerji qaynağını xalqın bu qəhrəmanlara sonsuz rəğbətindən alır. Həmin möhtəşəm abidələrin sərgilədiyi məzmun bir növ etnomədəni düşüncənin qəhrəmanlıq, şəxsiyyət, vətənpərvərlik, haqq-ədələt, böyük-küçük, ağısaqqallıq institutu haqqında təsəvvürlərini ifadə edir. Görkəmli pedaqoqun "həmin hekayət Qazax və Borçalı bölgələrində "Koroğlu" qədər yayılmışdır və məşhurlaşmışdır" qənaətində bütün tərəfləri ilə öz ifadəsini tapır.

XIX əsr rus mətbuatının səhifələrində Azərbaycan dastan nümunələrindən müəyyən epizodlar və ayrı-ayrı dastanlar, eləcə də onlar haqqında mülahizələr özünə artan istiqamətdə yer almağa başlayır. "Tiflisskie vedomosti", "Kavkaz", "Kavkazskiy vestnik", "Novoe obozrenie", SMOMPK və s. mətbuat orqanlarının səhifələrində gedən çeşidli folklor örnəklərinin bir problem olaraq sistemli araşdırılması bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Rus elmi-

nəzəri fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan V.Milller «Екскурсы в область русского народного эпоса» adlı məqaləsində tipoloji kontekstdə Qafqaz və rus dastanlarının təhlilini aparır. Daha çox isə müqayisələr Azərbaycan dastanlarına və onların ideya-tərbiyəvi yönümünə diqqət yetirir.

Xalqın qəhrəmanlıq təsəvvürü və bunun etnomədəni şüurdakı sərgilədiyi məzmun, cəmiyyət və qəhrəman münasibətləri, qəhrəmanın yetişməsinə zəruri edən ictimai mühit, dünyaya gəlişindən fəaliyyətinin sonuna qədərki rəngarəng tərəflərinə diqqət yetirilir. “Dobrynya Nikitiç” bīnası ilə Azərbaycan dastanlarının müqayisəli təhlili orijinal təsir bağışlayır. Eləcə də rus ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından olan M.Y.Lermantovun Qafqazda, xüsusilə Şamaxı, Quba, Şuşada olarkən ustad ozan//aşıqların repertuarından dinlədiyi dastan nümunələri onun yaradıcılığında xüsusi iz buraxmışdır. “Aşıq Qərib” dastanının təsiri altında yazdığı “Aşıq Qərib” nağlı M.Y.Lermontovun ölümündən sonra arxivindən tapılaraq çap olunduqdan sonra rus dastanşünaslığında ciddi marağa səbəb olmuşdur.

B.Veniaminovun Qazax rayonunun Salahlı kəndindən toplayıb SMOMPK məcmuəsində çap etdirdiyi “Şah İsmayıl” (1883, III buraxılış) nağıl-dastanı, eləcə də Mirzə Vəlizadənin “Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət” başlığı altında olan hekayətlər (1890, IX buraxılış) və s. nümunələr elmi-pedaqoji mülhədə folklor nümunələrinə artan marağı göstərir. Burada maraqlı məsələlərdən birisi, onu da əlavə edək ki, bu nümunələrin hamısının toplayıcısı müəllim kimi fəaliyyət göstərən ziyalılar (S.Zelinski, K.A.Nikitin (Bakı), B.Veniaminov (Qazax, Salahlı), Həsənbəy Bağirov (Yelizavetpol), R.Əfəndiyev (Nuxa), N.Kazbek (Göyçay) və s. olmuşlar. Bunların topladığı çeşidli örnəklər bütün parametrlərdə tərbiyəvi məzmunu, mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Mirzə Vəlizadə “Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət” hekayəsinin (Tiflis qəzasının Hacılar kəndində xalq nəğməkarından toplanmışdır) başlanğıc epizodunda qeyd olunur ki, “məşhur qaçaq (Koroğlu) zaqafqaziyalı xanlardan birisinin ilxıcısının oğlu idi. Onun gözəl atı Qırat (qara at) o həmin ayğırdır ki, Koroğlunun atası onu öz ağası üçün seçmişdi. Bu aygır xanın xoşuna gəlməmişdi, buna görə də xan öz cəlladına əmr etmişdi ki, ilxıcısının gözlərini çıxarsın (elə buna görə də onun oğlu Koroğlu, yəni Korxan oğlu adlandırıldı), atasının xidmətlərinə görə də sevdiyi eybəcər, biçimsiz aygırını elə onun özünə verilməsini əmr etdi” (9, 213). Göründüyü kimi, xalqın qəhrəmanlığının invariantlarını əhatələyən bu örnək onun mübarizəsinin səbəb və mahiyyətini də özündə şüur hadisəsi olaraq reallaşdırır. Koroğlu və Kor kişinin oğlu ilə bağlı xalq arasında kifayət qədər çeşidli mülahizələr vardır. Burada diqqət doğuran isə bir ədəbiyyat, mənəviyyat faktı olaraq məsələnin səbəb və nəticəsi ilə əlaqəli məqamlardır.

Xalq // qəhrəman, etnos// etnik yaddaş sistemində nizamlanan bu proses min illər boyu xalqın ədalətsizliyə, pozulmuş nizam qarşı etirazının səsidir. Məhz xalqın təsəvvüründə müəyyən olmuş “ozanları hayqırmayan millət yetim kimidir” məsəli bütün formatı ilə həmin yaddaşı, müəyyən olmuş etnosistemi əhatələyir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, türk və Şərq xalqları arasında bu dastan (“Koroğlu”) qədər yayılacaq ikinci dastan nümunəsi yoxdur. Qafqaz, Orta Asiya, Kiçik Asiya, Baltikyanı ölkələrin mühüm bir qismi bu adda Azərbaycan “Koroğlu” sunun təsiri ilə öz dastanlarını yaratmışlar. Görkəmli türkoloq akademik A.N.Samoyloviç “Dədə Qorqud və Koroğlu haqqında əfsanə” adlı məqaləsində bəxşimədən kifayət qədər maraqlı mülahizələr yürüdərək yazır ki, “Koroğlu – yəni kor kişinin oğlu, bu ad çox-çox qədimdir. Bunun yayılması ilə əlaqədar olaraq Koroğlu-yəni bir qəbir oğlu sonradan

meydana gəlmişdir. (3, 351). Əlbəttə bu mülahizə Azərbaycan "Koroğlu" sunun qaynaq olaraq dastançılıq ənənəsində təsir dairəsini bir tərəf kimi diqqət önünə gətirməyi zəruriləşdirir. Bu təsirin qaynağında isə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin, qəhrəman və qəhrəmanlıq təsəvvürünün, şəxsiyyət formulunun, mühit və cəmiyyət münasibətlərinin tərbiyə və təlim müstəvisində ümumi sistemi dayanır.

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında tərbiyə və onun ümumi sistemi problemi ətrafında yürüdülmüş mülahizələrdə "Kitabi-Dədə qorqud" dastanlarında Dədə Qorqud, Qazan xan, Bamsı Beyrək, Qanturalı, Xan Uruz, Basat, Buğac, Əgrək. Səgrək və s. "Koroğlu" dastanında Koroğlu, Dəmirçioğlu, Dəli Hasan, Bəlli Əhməd, Eyvaz, Qurdoğlu, "Oğuz Kağan" da Oğuz Kağan, "Qara Məlik"də Qara Məlik, "Səttarxan"da Səttar xan və s. qəhrəmanlar eyni geneformulanı, tərbiyə və əxlaq institutunu özündə fətləşdirirlər. "Məhəbbət dastanlarının demək olar ki, hamısının, "Dədə Qorqud kitabı" və "Koroğlu" kimi qəhrəmanlıq dastanlarının bir sıra boy və qollarının əsas məzmununu, yəni süjeti qəhrəmanın öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Bu sujeti, macəranı, əhvalatı əsasən dörd hissəyə bölmək olar:

1. Qəhrəmanın anadan olması və ilkin təlim-tərbiyəsi;
2. Qəhrəmanların, yəni aşıq və məşuqənin buta almaları;
3. Qarşıya çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə;
4. Müsəbiqə və qələbə.

Bir sıra nağıllarımızda gələcək qəhrəmanın ana bətninə düşməsi əksərən qeyri-adi, qeyri-təbii, ecazkar baş verir" (5, 82). Göründüyü kimi, burada ilk olaraq diqqətönünə gətirilən qəhrəmanın doğuluşu və təlim-tərbiyəsi onun bütün fəaliyyəti, gələcəyi üçün başlanğıc olur. Çünki etnosun müəyyənləşdirdiyi əxlaq və düşüncə institutlarında tərbiyə mahiyyəti ifadə edir. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında "Baybura oğlu Busat boyu"nda, "Dirsə xan oğlu Buğac boyu"nda bu məsələlər daha aparıcı xətdə qabardılır və funksional səciyyəsi ilə mahiyyəti işarələyir və bir növ dastanın müqəddiməsindəki "ər malına qıymayınca adı çıxmaz", "qız anadan görməyincə öyüd almaz", "oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz" (6,15) modelinə hesablanır. Ona görə də dastanları müxtəlif çeşidli aspektlərdə təhlil probleminə çevirən folklorşünaslar, etnoqraflar, dilçilər, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, musiqiçilər bir tərəf olaraq tərbiyə və təlim məsələlərinə xüsusi həssaslıq göstərir və ondan çıxış etməklə qənaətlərini ümumiləşdirirlər.

İşin elmi yeniliyi: "Koroğlu" dastanı müxtəlif səviyyələrdə elmi-nəzəri fikrin təhlillərində özünə yer alsada, pedaqoji müstəvidə sistemli araşdırma faktına çevrilməmişdir. Halbuki, dastan xalq pedaqogikasının bütün mahiyyətini özündə ehtiva edə bilmək baxımından əsaslı mənbədir.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: "Koroğlu" dastanının milli-mənəvi tərbiyə kontekstində təhlili bütünlükdə dastan mühitində problemin araşdırılmasını vacib məsələ kimi aktuallaşdırır. Dastanın bir forma olaraq əhatələdiyi məzmun xətlərinə daha geniş səviyyədə baxmağı gərəkli edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 475 s.
2. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009, 188 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
4. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 272 s.
5. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 311 s.
6. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Yazıçı, 1978, 184 s.
7. "Koroğlu" (tərtib edəni M.H.Təhmasib). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1949, 482 s.
8. Mahmudbəyov M. Zaqafqaziya tatarlarının poeziyasından. "Kaspi" qəzeti, 1898, № 9
9. SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2018, 234 s.
10. Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 320 s.

UOT:81

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏ: İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Sevda İMANOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

sevda.imanova11@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə xarici dillərin tədrisi zamanı ən çox istifadə olunan mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilmə metodlarından bəhs olunur. Çağdaş bazar iqtisadiyyatı dövründə Avropa Şurası mədəniyyətlərarası səriştəni gələcək ixtisasçılar – müasir tələbələrin yiyələnmələri oladuları ən mühüm səriştələr siyahısına daxil etmişdir. Bu səriştənin formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi Azərbaycan auditoriyası üçün də mühümdür. Hal-hazırda bizim ali məktəblərdə sözügedən səriştənin formalaşdırılması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilmir. Mədəniyyətlərarası səriştənin birbaşa qiymətləndirmə metodları bunlardır: portfolio, intervyu, müşahidə, tələbə gündəliyinin analizi metodu və müəllim tərəfindən subyektiv qiymətləndirmə metodu. Məqalədə həmçinin xarakterik metodoloji çətinliklər, problemlər, üstün və müsbət cəhətlər nəzərdən keçirilir. Məqalə və təqdim olunan tövsiyələr Azərbaycan tədqiqatçılar, metodist və müəllimləri üçün gələcəkdə mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsi sahəsində faydalı olmalıdır.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası səriştə, ingilis dilinin tədrisi, qiymətləndirmə, bilavasitə metodlar, portfolio.

INTERCULTURAL COMPETENCE: ASSESSMENT METHODS IN TEACHING ENGLISH

ABSTRACT

The paper deals with the problems of intercultural competence assessment by means of direct methods that are most frequently used in foreign language teaching. In modern world, in market terms the Council of Europe includes intercultural competence to the list of key competences for the modern students and future specialists. The formation and assessment of this competence has become very relevant for the Azerbaijani audience. The assessment of the intercultural competence forming level is not practiced at our high school system currently. Direct methods for assessing intercultural competence include portfolio, interviews, observation, a student diary analysis method, and a subjective assessment method by a teacher. It also reviews the positive aspects, advantages and disadvantages, difficulties, characteristic methodological problems and discloses solutions.

The article and recommendations should be useful for researchers, methodologists and teachers of Azerbaijan for further works on assessing intercultural competence.

Key words: intercultural competence, teaching English, assessment, direct methods, portfolio.

МЕЖКУЛЬТУРНОЕ КОМПЕТЕНЦИЯ: МЕТОДЫ ОЦЕНИВАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена наиболее часто используемым методам оценивания межкультурной компетенции в обучении иностранных языков. В современном мире, в условиях рынка Совет Европы включает межкультурную компетенцию в список ключевых компетенций для современных студентов, будущих специалистов. Формирование и оценивание этой компетенции стало очень актуальным и для Азербайджанской аудитории. Оценивание уровня формирования межкультурной компетенции на данный момент в наших высших учебных заведениях не практикуется. Прямые методы оценивания межкультурной компетенции это – портфолио, интервью, наблюдение, метод анализа студенческого дневника и метод субъективного оценивания преподавателем. А также рассматриваются положительные стороны, преимущества, трудности, недостатки, характерные методические проблемы и раскрываются способы решения.

Статья и рекомендации должны быть полезными для исследователей, методистам и преподавателям Азербайджана для дальнейшей работы по оцениванию межкультурной компетенции.

Ключевые слова: межкультурное компетенция, обучение английского языка, оценивание, прямые методы, портфолио.

Azərbaycanda son onilliklərdə xarici dillərin tədrisində, bu sahədə aparılan tədqiqat işlərində, dərslük və sillabusların tərtibində kommunikativ yanaşma əsas götürülmüş və bu öz nəticəsini göstərməkdədir. Azərbaycan tələbələri və məzunları xarici dillərdə qrammatik və fonetik aspektdən düzgün və səlis danışmaq qabiliyyətlərinə görə qiymətləndirirlər. Lakin, müasir dövrdə dildən istifadə edərkən təkcə dil qaydalarına riayət etmək, qarşılıqlı anlaşma, uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün kifayət deyil. Tələbələrin gələcəkdə beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq etməsi, Azərbaycanı, onun mədəniyyətini, mənəvi dəyərlərini layiqincə tanıtmaları digər mədəniyyətlərlə real həyatda ünsiyyət qurması üçün təhsil sistemimizdə problemlər mövcuddur.

Azərbaycan tələbələrinin tədris prosesində əldə etdiyi nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq bilik, qabiliyyət və bacarıqların kəmiyyətə ölçülməsi kimi həyata keçirilir. Lakin tələbələrin təhsil aldıkları dövrdə əldə etdikləri elmi biliklərin, yiyələndikləri xarici dil və mədəniyyətlərin onların ümumi dünyagörüşünə, mənəvi tərbiyəsinə, şəxsi keyfiyyətlərinə təsiri nəticəsində formalaşan səviyyənin qiymətləndirilməsi sistemi mövcud deyil. Baxmayaraq ki, tədris və təlimin məqsədlərini təqdim edən fənn proqramları və digər sənədlərdə tədris zamanı formalaşdırılması mühüm olan sadaladığımız şəxsi keyfiyyətlərdən bəhs olunur.

Hal-hazırda Avropa Şurasının əmək bazarı şəraitində uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün vacib olan səriştələr arasında mühüm yer tutan mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına təcrübənin göstərdiyi kimi xarici dillərin tədrisində arzuolunan dərəcədə diqqət yetirilmir. Artıq dünyanın 64 ölkəsində Ümumi Avropa Xarici Dil Səviyyəsinin Müəyyənləşdirilməsi Sisteminin (CEFR- The Common European Framework of Reference for Languages) təklif etdiyi mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunan qiymətləndirmə alətləri kimi Azərbaycan mədəniyyəti və milli dəyərlərini əks etdirən milli modelin yaradılması zəruridir.

Mədəniyyətlərarası səriştəni qiymətləndirmək üçün qərb tədqiqatçıları əsasən yuxarıda adını çəkdiyimiz qurumun deskriptorlarına istinad edirlər. CEFR, effektiv ünsiyyət qurmaq üçün zəruri olan bilik və bacarıqların sadalandığı, dərslük və imtahanların, dil proqramlarının işlənilib hazırlandığı ümumi bazadır. İstənilən yaş dövründə, təhsilin hər bir mərhələsində əldə olunan irəliləyişin, formalaşan səriştənin səviyyəsini müəyyən etməkdə yardım edən bu qurumun təklif etdiyi qiymətləndirmə alətləri hər bir xalq, mədəniyyət, ixtisas, auditoriya, kontekst üçün olduğu kimi tətbiq oluna bilməz. Qərb alimləri digər ölkələrə öz mədəniyyətlərinə uyğun milli qiymətləndirmə modellərini adaptə edib hazırlamağı təklif edirlər [1].

Mədəniyyətlərarası səriştə, onun ayrı-ayrı komponentləri hələ dəqiq tədqiq olunmasa da tədris nəticəsində bu səriştənin formalaşdırılması, səviyyəsinin təyin edilməsi, qiymətləndirilməsi məsələsi son zamanlar tədqiqatçılar üçün ən aktual mövzulardandır. Bununla bərabər bu məsələnin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi ciddi çətinliklərlə müşayiət olunur. Hətta, bəzi tədqiqatçılar mədəniyyətlərarası səriştənin səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı səbəblərə görə mümkün olmamasını göstərirlər:

A.E.Fantiniyə görə mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar yaranan əsas çətinlik bu səriştənin tərkibinə daxil olan, uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün xarici dilə yiyələnməkdən başqa tələb olunan digər qabiliyyətlərin müəyyənləşməsi məsələsidir. Onun fikrincə, müəllimlərin çoxu üçün dil bilikləri və bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin ənənəvi qiymətləndirilmənin nadir hallarda obyektivi olan mədəniyyətlərarası səriştənin digər affektiv komponentlərindən daha asan olmasının səbəbi bunlardır:

1) Mədəniyyətlərərası səriştənin digər komponentlərini qiymətləndirmək üçün hansının daha mühüm olması kontekstdən asılı olduğuna görə yaranan qeyri-dəqiqlik;

2) Bu komponentlərin ölçülməsi və hesablanması çətinidir.

A.Fantini mədəniyyətlərərası səriştənin qiymətləndirilməsində müəllimlərə kreativ, qeyri-standart olmağı məsləhət görür. Onun özünün yaratdığı və təklif etdiyi, geniş yayılmış və çox istinad olunan mədəniyyətlərərası səriştənin qiymətləndirmə alətlərindən biri "YOGA" ("Your Objectives Guidelines and Assessment" – "Sizin məqsəd, prinsip və qiymətləndirmə-niz")-dır. Bu qiymətləndirmə alətində hər bir kriteriya üçün müəyyən sayda bal nəzərdə tutulmuşdur. Bir neçə kriteriya üzrə verilən cavabların analizi mədəniyyətlərərası səriştənin formasının səviyyəsini kifayət qədər keyfiyyətli qiymətləndirməyə imkan verir [2, s.465-474].

Bu sahənin ilk tədqiqatçılarından olan M.Bayramın fikrincə müəllim istiqamət, səviyyə, kontekst və tədrisin məqsədindən asılı olaraq mədəniyyətlərərası səriştənin bəzi komponentlərindən imtina edərək, daha mühümlərini qəbul edə bilər. Məsələn, əgər tədrisin nəticəsi kimi tələbələrin mədəniyyətlərərası səriştənin "partnyorun nöqtəyi-nəzərini anlamaq" aspektinə yiyələnmələri və qiymətləndirilmələri gözlənilirsə, onda bu aspekt əsas məqsəd kimi götürülməlidir. M.Bayram mədəniyyətlərərası səriştənin formalaşdırılmasının qiymətləndirilmə prosesində əsas məsələ kimi hər hansı bir fərdin mədəniyyətlərərası ünsiyyətdə səriştəli olması üçün malik olmalı olduğu ən vacib komponent, səviyyə, istiqamətin əvvəlcədən seçilməsi və tədris proqramının da bu istiqamətdə hazırlanmasını tövsiyyə edir. Məqsədlər realistik, tədrisin proqramına, kursuna uyğun olmalıdır. Proqramın nəzərdə tutulduğu müddət, intensivliyini nəzərə alaraq qiymətləndirilmənin aparılması üçün real məqsəd və zaman müəyyənəlməlidir. Qiymətləndirmənin metodları da tədris metodlarına uyğun olmalı və tədris prosesinin arzu olunan nəticəsini əks etdirməlidir. Tədrisin məqsədindən, kontekstindən asılı olaraq yalnız seçilmiş istiqamət üzrə bilik və qabiliyyətlərin aşılması, kəmiyyət deyil, keyfiyyət dəyişikliklərinə, inkişafa nail olmaq əsas götürülür [3].

Bir çox tədqiqatçılar qiymətləndirmə metodlarının sayının çoxluğuna baxmayaraq heç bir metodun mədəniyyətlərərası səriştəni əhatəli şəkildə qiymətləndirməyə qadir olmadığını, yalnız qiymətləndirmə kontekstindən asılı olaraq az və ya çox dərəcədə yararlı olan yanaşmaların mövcud olduğunu qeyd edirlər. Qiymətləndirmənin əhatəli, məqsədyönlü olması üçün bir neçə müxtəlif metodlardan istifadə etmək əhəmiyyətlidir.

D.K.Deardorffun mədəniyyətlərərası səriştə üzrə aparıcı ekspertlərin iştirakı ilə apardığı tədqiqatda ən effektiv: intervü, keys metodlar, konkret hadisələrin tədqiqi, özünüqiymətləndirmə, bilavasitə müşahidə kimi metodlar qəbul edilmişdi [4, s.46].

M.V.Lustiq və B.H.Spitzberq üçün mədəniyyətlərərası səriştənin qiymətləndirilməsi sahəsində ən çətin məqam – kimi müşahidə etməyin müəyyən edilməsidir. Bəzi kateqoriyalı insanlar malik olduqları mədəniyyətlərərası səriştənin ən əlverişli şəkildə özləri qiymətləndirə bilər. Əgər səriştə məqsədlərə nail olmaq, özünürealizə etmək kimi qəbul edilirsə, onda fərd özü-özünü qiymətləndirməyə qabil olan yeganə ekspert ola bilər. Əksinə, davranışın düzgünlüyü, normalara uyğun, qəbul olunması vacib olan zaman, bu xüsusiyyətlərin tərəfdaş və ya, müşahidəçi tərəfindən qiymətləndirilməsi daha məqsəduyğundur [5].

Lakin özünüqiymətləndirmənin də effektivliyi şübhə altındadır. Tədris olunanların nəyə yiyələnmə bildiklərini dəqiq, konkret müəyyənəlməyə hər zaman qabil olmadıqlarına və bundan başqa öz göstəricilərini, nailiyyətlərini yüksəltməyə, şisirtməyə meyilli olmaqlarına

görə mədəniyyətlərarası səriştənin ölçülməsi üçün özünüqiymətləndirmə kifayət qədər də etibarlı hesab edilə bilməz.

Bununla belə bəzi tədqiqatçılar [6] yetkin insanın öz nəticələrini obyektiv qiymətləndirməyi bacarmalı olduğunu hesab edirlər. Respondent suala nəyə görə bu və ya digər şəkildə cavab verməsini anlamalıdır. Mədəniyyətlərarası səriştə tədris olunanın özünüdərkətməsini inkişaf etdirməyi də ehtiva edir və buna görə də qiymətləndirmədə tədris olunanın özünün iştirakı bu prosesin əsas elementi olmalıdır. Özünüqiymətləndirmə refleksiv tədrisin çox vacib komponentidir. Bundan başqa əgər nəzərə alsaq ki, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması akademik mühit şəraitində qısa müddətdə həyata keçirilir, onda bu kontekstdə, zaman məhdudiyətini nəzərə alaraq, özünüqiymətləndirmədən istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır.

Hər hansı bir tədqiqatçının müəllif olaraq işləyib hazırladığı, uğurla tətbiq etdiyi qiymətləndirmə alətini kor-koranə şəkildə götürüb tədris və ya tədqiqat çərçivəsində istifadə etməyin açıq-aydın böyük səhv olması hamı tərəfindən əminliklə qəbul edilmişdir [7, s.486].

Qiymətləndirmə materiallarının tədris və ya tədqiqatda istifadəyə uyğun olmasını müəyyən edək:

1. Qiymətləndirmə alətinin məzmunununun tədrisin və tədqiqatın məqsədinə uyğunluğu;
2. Qiymətləndirmə alətindən istifadə üçün vacib sertifikatlaşdırma keçmək tələbi olmadan müəlliflər tərəfindən açıq istifadə üçün göstərişlərin və şkalanın yerləşdirilməsi;
3. Uyğun tədqiqat sahəsində alətin aprobeşiyadan keçməsi, istifadə olunması və etibarlılığı.

Bundan başqa mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsində tələbələrin səviyyələrinə uyğun metodlardan istifadə etmək lazımdır. Metodların seçimində isə auditoriyanın mədəni xüsusiyyətləri əsas şərt kimi götürülməlidir.

Amerika təhsil müəssisələrində mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirməsi üçün istifadə olunan vasitələrin hansının daha geniş yayılması barədə araşdırmalar aparılmışdır. Müəyyən edilmiş nəticələri ən çox istifadə olunan azalana qədər sıralayaraq, müvafiq ardıcılıq əldə edilmişdir:

1. İntervü (89%)
2. Kurs işi və ya prezentasiya (79%)
3. Müşahidə (68%)
4. Portfolio (56%)
5. Müəllimin subyektiv qiymətləndirilməsi (56%)
6. Test üsulu (56%)
7. Təhsil müəssisəsinin müstəqil olaraq özünün hazırladığı və ya adaptə olunmuş özünüqiymətləndirmə üçün anket sorğuları (33%)
8. Özünüqiymətləndirmə üçün kommersion tipli, ödənişli anket sorğuları (22%).

Tədqiqatın nəticəsi bilavasitə metodlardan daha çox istifadə olunduğunu sübut edir. Amma tədqiqatçılar tam, obyektiv və əhatəli, nəticə əldə etmək üçün metodları birləşdirməyi tövsiyə edirlər. Sorğuda iştirak etmiş xarici alimlərin 70 faizi bir neçə müxtəlif metodları birləşdirərək qiymətləndirmə işini həyata keçirməyin daha keyfiyyətli olmasını təsdiqləmişdir [8]. Belə kombinə edilmiş metodların tərkibində hər zaman test və anket sorğular daxil edilir.

Bilavasitə metodlara aiddir: Portfolio, intervü, müşahidə, tələbə gündəliyinin analizi metodu və müəllim tərəfindən subyektiv qiymətləndirmə metodu. Bu vasitələrlə aparılan qiymətləndirmə prosesində tələbə özü bilavasitə iştirak etmir. Bu zaman mədəniyyətlərarası səriştənin səviyyəsi haqqında məlumat yalnız tələbənin davranışı əsasında əldə edilir. Məsələn, rollu oyunlar zamanı davranış, qrup şəklində aparılan diskussiyalar zamanı çıxışlar, intervü boyu suallara cavab reaksiyaları [9, s.28].

Sadaladığımız metodları analiz etməzdən əvvəl onların ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə çalışaq: bilvasitə metodlardan fərqli olaraq bilavasitə metodlar tələbənin inkişafını, nailiyyətlərinin kəmiyyət deyil, keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirir. Məhz buna görə formalaşdırılan səriştənin səviyyəsi haqqında bilavasitə metodla əldə olunan məlumat bir qayda olaraq, daha müfəssəldir və fərdi yanaşma nəticəsində həyata keçirilir. Bilavasitə metodların üstünlüyü də əsasən budur. Digər tərəfdən isə dolaylı qiymətləndirmə metodları ilə müqayisədə bu vasitələr məlumatın əldə edilməsi, analiz olunub işlənməsi, hazırlanması üçün daha çox zaman tələb edir.

Portfolio italyan sözü olub sənədlər qovluğu deməkdir. Tədris prosesində tələbənin nail olduğu inkişaf səviyyəsini müşahidə etməyə imkan yaradır. Tədrisin məqsədindən asılı olaraq portfolionun bir neçə növü var:

1) Nailiyyətlər qovluğu: Burada tələbənin ümumi inkişafına stimül yaradan nailiyyətlər, müxtəlif tədbirlər, idman yarışları, konkurslarda qazandığı sertifikat, tərifnamə, diplom, təşəkkürnamələr toplanır.

2) İnkişaf qovluğu: Bu qovluqda tələbənin qazandığı bilik, bacarıq və səriştələrinin səviyyəsini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri müşahidə olunur.

3) Tədqiqatçılıq qovluğuna tələbənin tədris proqramına daxil olan materiallar, tədqiqat mövzuları, elmi iş çərçivəsində hazırladığı sərbəst işlər, tədqiqat planları, tədqiqat işləri və nəticələri, statistik material, referat, çıxış, tezis və məqalələr sistem şəklində cəmlənir.

4) Tematik qovluqda tədris planında olan hər hansı bir mövzu götürülür və ona aid olan material, onun öyrənilməsi ilə bağlı məlumatlar, çətinliklər və problemlərlə əlaqəli həm tələbənin, həm müəllimin fikirləri, münasibəti və tövsiyələri toplanır, öyrənilir və gələcəkdə aradan götürülməsi üçün təkliflər müzakirə edilir və seçilir [10, s.132-133].

Portfolioda tələbənin mədəniyyətlərarası səriştəsinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün təkcə son nailiyyəti deyil, həm də inkişaf dinamikasını izləmək imkanı böyükdür. Mədəniyyətlərarası səriştənin mürəkkəb tərkibə malik olmasını nəzərə alsaq, qiymətləndirmə üçün portfolio metodunun kifayət qədər əlverişli olduğunu görürük. Burada tədris prosesində müxtəlif tapşırıqlar vasitəsilə mədəniyyətlərarası səriştənin hər bir aspektinə (koqnitiv, affektiv və davranış) yiyələnmə dinamikası əks etdirilir. Həmçinin portfolio özündə tədris, təlim fəaliyyətinin müxtəlif nəticələrini analiz yolu ilə həyata keçirən həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət qiymətləndirilməsini birləşdirir. Başqa bir üstünlük isə ondadır ki, portfolio- holistic, yəni səriştənin bütün elementlərinin kompleks qiymətləndirməsindən başqa, həm də bu elementlərin ayrı-ayrılıqda analitik qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə imkan verir [11, s.11].

Və sonda bu metodun köməyi ilə qiymətləndirilən obyekt passiv mövqedən prosesin fəal iştirakçısına çevrilir. Bu da özlüyündə əlbəttə ki, refleksiya prosesinin ümumən fəallaşmasına səbəb olur və motivasiya faktoruna müsbət təsir göstərir. Amma buna nail olana qədər tələbə ilk şəxsi portfoliosunu yaradarkən bir çox çətinliklərlə rastlaşır. Təcrübə göstərir ki,

əgər tədris olunan əvvəllər bu formatda işləməyibsə, portfolio hazırlamaq üçün tapşırıqları anlamaqda çətinlik çəkir. Portfolioya daxil olan məlumatlar üzrə seçim etmək tələbədən yüksək səviyyədə refleksiya qabiliyyətləri tələb edir [12, s.140]. Tələbələrin bəziləri özünü və nail olduğu nəticələri layiqincə təqdim etməyi bacarmaya bilirlər. Şəxsi portfolio yerinə yetirmək üçün onlar inkişaf etmiş analitik qabiliyyətlərə və müstəqilliyə malik olmalıdırlar. Bu bacarıq və qabiliyyətlərə isə əvvəlcədən yiyələnmişdirlər. Sözügedən metodun çatışmayan cəhəti portfolio üçün seçilib təqdim olunan materialın subyektiv olmasıdır [11, s.11; 9, s.30]. Portfolioya daxil edilən materialın tələbə tərəfindən müstəqil olaraq seçildiyini nəzərə alsaq, aydın olar ki, müəllim səriştənin formalaşması səviyyəsi haqqında tam, bütöv şəkildə məlumat almır və buna görə obyektiv qiymətləndirmək imkanına malik olmur. Portfolio metodunun digər mənfəətli tərəfi nəticənin əldə edilməsi üçün, tələbə müəllim əks əlaqəsinin yaradılması, özünüqiymətləndirmə və refleksiya ilə əlaqədar olaraq istər evdə olsun, istərsə də auditoriyada uzun müddət tələb olmasıdır.

Portfolio subyektiv metod olduğuna görə müxtəlif tələbələrin portfoliosunu müqayisə etmək və ya müəyyən bir nümunəvi portfolio ilə müqayisə etmək düzgün deyil. Bu hal tələbədə motivasiyanı aşağı salaraq, uğursuzluğa səbəb ola bilər.

“Tələbənin mədəniyyətlərarası səriştə portfoliosu” layihəsində müəlliflər qeyd edirlər ki, bu mülkiyyəti hazırlayan onu kiməsə göstərmək və ya təqdim etmək məcburiyyətində deyil. İstənilən halda formalaşmış mədəniyyətlərarası səriştənin səviyyəsi haqqında toplanmış məlumata biganə yanaşmaq olmaz. Müəllimlərin bir çoxu təqdim olunan materialı diqqətlə analiz edir. Əldə edilmiş material bir sıra suallara cavab verir. Məsələn “Əvvəlki səviyyəsi ilə müqayisədə tələbə bu və ya digər bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnərkən nə qədər irəliləyib? Tələbə portfoliosuna hansı nümunələri daxil edib? Tədris olunanın güclü və zəif tərəfləri hansıdır? Hansı cəhətlər gələcəkdə inkişaf etdirilməlidir? [13, s.12].

İntervü (ing. Interview) müəllim və tələbə arasında şəxsi söhbət formasında aparılır. İntervü zamanı kontrolun ən geniş yayılmış forması olan şifahi sorğudan fərqli olaraq müəllim təkcə keçirilən materialı əhatə edən suallarla kifayətlənmir. Müəllimi bu tipli suallardan daha çox eksperiment şəklində təsəvvür edilən situasiyalarda mədəniyyətlərarası qarşılıqlı münasibət və davranışa dair tələbənin fikirləri maraqlandırır. Bununla da, tələbəni özünüqiymətləndirmə və analizə sövq etmiş olur. Tələbənin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşdırılmasının səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunan bu metod şifahi sorğudan daha dərin və fərdi şəkildə məlumat toplamaq imkanına malikdir. İntervü kontrol metodu zamanı tələbə cavablarını əsaslandırma və açıqlaya bilər. İntervünü tədris prosesinin əvvəlində diaqnostik, sonunda isə yekun kontrolu kimi keçirərək tədris olunanların cavablarını müqayisə etmək tövsiyə olunur.

Azərbaycan tədris proqramlarında intervyü kimi kontrol metoduna çox nadir hallarda müraciət olunur. Səriştənin səviyyəsini müəyyən etmək üçün intervyü zamanı aşağıdakı tipli suallardan istifadə etmək olar:

“Sizcə uğurlu mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurmaq üçün hansı bacarıqlar vacibdir?; Siz bu bacarıqları hansı səviyyədə inkişaf etdirmisiniz?; Niyə/ niyə yox?; Siz bu bacarıqlardan həyatda heç istifadə etməmişinizmi?; Uğurlu alınmışımı?; Başqa əlaqələriniz varmı?; Siz özünüzdə daha hansı bacarığı inkişaf etdirmək istərdiniz?”.

Bu suallar ümumi xarakter daşıyır. Mədəniyyətlərarası səriştəsi yüksək olan və ya bu sahədə təcrübəsinə malik tələbələrə isə daha konkret suallar vermək olar. Məsələn: “Mədə-

niyyət fərqliliyi ilə qarşılaşarkən sizin ilk reaksiyasınız necə olur?; Sizcə mədəniyyət bənzərliyinə yaxud mədəniyyət fərqliliyə diqqət yetirmək daha vacibdir?”.

Mədəniyyətlərarası səriştənin ayrı-ayrı aspektlərini qiymətləndirmək məqsədi ilə intervü metodu zamanı istifadə olunan sual tipləri də fərqli olmalıdır. Mədəniyyətlərarası səriştənin affektiv komponentini və ya öyrənənlərin yönümlərini qiymətləndirmək üçün onların bu və ya digər bir mədəniyyətlərə qərəzli münasibət, tədris zamanı başqa mədəniyyətə qarşı münasibətdə, stereotiplərdə baş verən dəyişikliklər haqqında sualların verilməsi tövsiyə olunur. Mədəniyyətlərarası səriştənin koqnitiv komponenti və ya bilik qiymətləndirilərsə, bu və ya digər dil daşıyıcıların həyat tərzi, mədəniyyəti, ənənələri, adətlər, milli dəyərləri haqqında suallar vermək məqsədəuyğundur.

Mədəniyyətlərarası səriştənin davranış komponentinə aid olan bacarıq və vərdişləri qiymətləndirmək üçün isə müəllim tələbənin ünsiyyət qurmaq bacarığı və dil vərdişlərinin səviyyəsini əks etdirən suallardan intervü zamanı istifadə etməlidir.

Əfsuslar olsun ki, intervü metodu da mədəniyyətlərarası səriştənin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində olan çətinliklərin öhdəsindən tam gəlmir. Tədqiqat obyektimiz olan səriştənin ölçülməsi üçün ədədi dəyəri əldə etməyə imkan verən – metrikanın olması vacibdir. İntervü metodundan istifadə zamanı əldə olunan cavabları düzgün qiymətləndirmək üçün müəllimlərin metodiki göstərişlərə malik olmaları zəruridir. Qiymətləndirmə sisteminin olmaması səbəbindən İntervü metoduna əsaslanaraq keyfiyyətli və obyektiv qiymətləndirməyə zəmanət vermək çətinidir.

Müşahidə metodu (ing. Observation of Students by Others: Performance Assessment in Real Life Situations) digər metodlardan açıq-aşkar üstündür. Bu metod qərb ədəbiyyatında “ekspertlər metodu və ya “səriştəli hakimlər metodu” kimi də adlanır. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının səviyyəsini müəyyən etmək üçün ən dəqiq alət, metod fərdin, autentik, real, ünsiyyət situasiyalarında və ya dərslər zamanı gələcək həyatda qarşılaşmalı olduğu situasiyalar yaradarkən davranışını müşahidə etməkdir. Fərdin biliyi, niyyəti deyil, məhz fəaliyyəti ətrafında olanlara onun mədəniyyətlərarası səriştəli olub-olmaması haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Müşahidə metodu, istifadə zamanı heç bir gərginlik, stress yaratmadığı üçün müvafiq hesab edilir.

Metodoloji baxımdan da qiymətləndirmə prosesində özünüqiymətləndirmə hallarının olmaması və fərdin özünün qiymətləndirmə prosesində iştirak etməməsi də müşahidə metodunun üstünlüklərindəndir. Onu da qeyd etməliyə ki, göstərilən üstünlüklər metodun istifadəsində çətinliklər də yaradır. Ən əvvəl tədris auditoriyasında real ünsiyyət şəraiti və autentik ssenarilər, səhnələr qurmaq asan deyil. Digər tərəfdən, bu metodun üstün cəhəti, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının səviyyəsini təyin edərkən, əsas götürülən davranış faktoru səriştənin hər bir aspektini dəyərləndirmək üçün istifadə oluna bilməz. Davranış fərdin mədəniyyətlərarası səriştəsinin yalnız bəzi tərəflərini əks etdirir.

Müşahidə metodu vasitəsilə tələbənin mədəniyyətlərarası ünsiyyətin nəzəri sahəsindəki biliklərini qiymətləndirmək də çətinidir. O, hər zaman mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə malik olduğu bilikləri davranışı vasitəsilə əks etdirməyə bilər. Təbii ki, tələbə qiymətləndiriləcəyindən əgah olarsa, davranışını arzu olunan şəkildə nümayiş etdirə bilər. Bu çətinliklə qarşılaşmamaq üçün müəllim qiymətləndirmə məqsədilə müşahidə apardığını aşkar etməməlidir.

Tədris olunanın qiymətləndirmə prosesində iştirak etməməsi səbəbindən bütün məsuliyyət ekspertin, müşahidə edənin üzərinə düşür. Ekspert düzgün metodiki göstərişlər, tövsiyə-

lərdən istifadə edərsə qiymətləndirməni yüksək keyfiyyətlə həyata keçirə bilər. Ən əsası isə, müşahidəçi kontrol tədbirlər keçirərkən öz mədəniyyətinin prizmasından çıxış edərək fikir irəli sürməli deyil.

Müəllim hər zaman öz mədəniyyət baxışlarından, subyektiv fikirlərindən qaçmalıdır. Qiymətləndirməni obyektiv, problemsiz həyata keçirmək üçün müxtəlif mədəniyyətə və iş təcrübəsinə malik olan müəllimlər qrup şəklində işləməlidirlər. Digər mədəniyyətlərin nümayəndələri tədris və ya real mədəniyyətlərarası ünsiyyət situasiyalarında tələbələrin davranışının müvəffəq və keyfiyyətli olması barəsində obyektiv qərar qəbul edə bilərlər [8, s.75]. Həmçinin ekspertlər qrupuna əvvəllər tələbələrlə tanışlığı, hec bir əlaqəsi olmayan müşahidəçinin daxil edilməsi tövsiyə edilir.

Müşahidə zamanı sözügedən səriştəni daha dəqiq qiymətləndirmək üçün M.Haşem mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə davranışın müşahidəsi zamanı müvəffəq sayılan davranış göstəricisinin siyahısını işləyib hazırlamışdır [13, s.26]. "Tələbənin mədəniyyətlərarası ünsiyyət göstəriciləri siyahısı" (ing. "Student Checklist of Intercultural Communication Indicators") adlanan bu siyahı ekspert müşahidəçi üçün qiymətləndirmə alətidir. Müəllim bunun köməyi ilə hər hansı bir zaman kəsiyində müşahidə etdiyi obyektin inkişaf dinamikasını izləyə və ya analiz edə bilər.

Qiymətləndirmə zamanı müəllim bu ardıcılıqla qiymətləndirməlidir:

- 1) Tələbənin davranışını müşahidə etməli;
- 2) Bu müşahidə barəsində qeydlər etməli;
- 3) Bu müşahidəni mədəniyyətlərarası səriştənin təklif olunan aspektlərdən birinə aid etməli;
- 4) Apardığı müşahidəni səriştənin bu və ya digər səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdır.

Qiymətləndirmə prosesində müəllimə çox böyük köməyi olan səriştəli davranış göstəriciləri siyahısı və ya qeydlər üçün cədvəl təqdim edilir [14, s.15]. Müəllim davranışı müşahidə edərək qiymətləndirmənin özü üçün uyğun, əlverişli formatını seçməlidir.

Tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsini qiymətləndirilmək üçün onların davranışlarını bilavasitə müşahidə etməkdən əlavə olaraq, müəllimlər dərslər video və audio çəkilişlərini təşkil edə bilərlər. Bu onlara sonradan dərsləri təkrarən izləmək və hər bir tələbənin davranışını dəyərləndirmək imkanı verir [13, s.478].

Müşahidə metodu müəllimlər tərəfindən əsasən təqlid, imitasiya oyunları və müxtəlif diskussiya formalarından istifadə olunan dərslər zamanı istifadə olunur [9, s.28; 6, s.212].

"Diskussiya" terminindən istifadə edərkən biz onu geniş mənada anlayaraq bir neçə formasını qeyd edə bilərik: qrup şəklində aparılan diskussiya, rollu oyunlar, dəyirmi masa və panel müzakirələri [15, s.15].

"**Rollu oyunlar**" (ing.role-playing) məfhumunu mənaca ona yaxın olan "təqlid" və ya simulyasiya (ing.simulation) anlayışı ilə müqayisə nəticəsində açıqlamaq daha məqsədəuyğundur. Rollu və imitasiya oyunları mədəniyyətlərarası kommunikativ tədris sahəsində mövcud klassik metodlara aiddir. Xarici dillərin öyrənilməsində oyun situasiyaları da həmçinin mühüm hesab olunur. Rollu oyun oynayarkən tələbə hər hansı bir obrazı canlandırır, öz təəssüratlarını üzə çıxarır, olduqca real hisslər və təcrübələr yaşayır. Tərəfdaşlar ilə birgə oyun zamanı onlar ünsiyyət qurmağı, başqalarının istək və fəaliyyətlərini nəzərə almağı, fikirlərini

müdafiə etməyi, həmçinin birgə planlar hazırlamağı, başqasının fikrini qəbul etməyi öyrənlər [16].

“İmitasiya oyunları” iştirakçılara real həyatdakı fəaliyyətlərinə uyğun rollar verilir. Rola daxil olma prosesində hər bir iştirakçı rolun formal olmasına baxmayaraq qoyulan problemə öz şəxsi münasibətini bildirir və onun həlli yolunu təklif edir. Oyun iştirakçısının problemli situasiyanı qavraması, nümayiş etdirdiyi davranış onun özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

İmitasiya oyunlarında qurulan situasiyalar ya iştirakçıların real həyatda dəfələrlə rastlaşdıqları tipik hadisələr, yaxud da uydurulmuş ola bilər. Bütün dünyada “Bafa Bafa” (ing. Bafa Bafa) və “Albatros” (Albatros) adlı mədəniyyətlərarası imitasiya oyunları çox geniş istifadə olunur. [17, s.375].

İmitasiya oyunlarından fərqli olaraq rollu oyunlarda hər bir iştirakçının davranışı artıq əvvəlcədən üzərinə düşdüyü rolla müəyyən edilir. Problemə münasibət, ümumi istiqamət artıq rolun xarakteri ilə müəyyən edilir. Tədris olunan öz davranışını nümayiş etdirməkdə azad deyil. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya tədrisi metodikasında rollu oyunları iki tipə bölürlər: sadə rollu oyunlar, burada tələbələrədən bəziləri iştirak edir, digərləri isə situasiyanın gedişatını müşahidə edir; qrupun bütün üzvlərinin iştirak etdiyi oyunlar isə kompleks oyunlardır. Adətən rollu oyunlarda iki tamamilə əks, fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələrinin qarşılaşdığı situasiyalar nümayiş olunur. Ünsiyyət zamanı rollu oyunun məqsədlərinə uyğun olaraq iştirakçı öhdəsindən gəlməli olduğu problemli, gözlənilməyən situasiya partnyoru ilə qarşılaşır. Rollu oyunların iştirakçıları iki qrupa bölünür: birinci qrupun iştirakçılarının mədəniyyətlərarası səriştəsi qiymətləndirilir, digərləri isə onları bu səriştələrini nümayiş etdirməyə səbəb yaradır, təhrik edir. Rollu oyunların qiymətləndirilməsi kriteriyaları da Y.S. Polat tərəfindən təqdim edilmişdir [18, s.215].

Rollu oyunların mənfi cəhətlərindən ən əsası, adətən qurulmuş süni situasiyalarda tələbənin özünü təqdim olunan rola uyğunlaşdırma bilməməsidir. Digər nöqsanları sadalayaq: Tələbələrənin hamısı üçün eyni şəraitin yaradılmaması, qeyri-dəqiqlik, tədris zamanı keçirilməsində mövcud çətinliklər, qiymətləndirmənin etibarlı olmaması və s. Buna baxmayaraq, rollu oyunlar xarici dil müəllimlərinin ən çox müraciət etdikləri metodlardandır. Qiymətləndirmə zamanı bir qrup tələbənin davranışı digər qrup tələbə tərəfindən qiymətləndirilir. Davranışın müvəffəq olması rollu oyunlarda fərdin hərəkətlərinə qarşı reaksiyaya əsaslanır.

Rollu oyunlardan istifadə edərkən mürəkkəb bir tərkibi olan mədəniyyətlərarası səriştənin bütün aspektlərini qiymətləndirməyə çalışmaq tövsiyə olunmur. Bir-iki komponentlərlə kifayətlənmək olar. Burada təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, iki komponent – empatiya və davranışın uyuşqanlıığı özünü daha çox büruzə verir.

Əlbəttə ki, rollu oyunlar zamanı tələbənin öz rolunu ifa edərkən dil bacarıqlarının qiymətləndirilməməsi mümkün deyil. Müşahidə zamanı müəllim mütləq aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

- 1) Müşahidə olunan tələbənin həmsöhbətinin fikrinə uyğun kontekstə düzgün cavab verə bilməsi (mədəniyyətlərarası səriştənin aşağı səviyyəsi);
- 2) Tələbə əldə etdiyi məlumatı adekvat reaksiya vermək üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə etməsi (mədəniyyətlərarası səriştənin orta səviyyəsi);
- 3) Tələbə həmsöhbətinin mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alırmı, konfliktli situasiyaların öhdəsindən gələ bilirmi (mədəniyyətlərarası səriştənin yüksək səviyyəsi).

Diskussiya nədir? Latın sözü olan “*discussio*” tərcümədə “araşdırmaq, tədqiq etmək” deməkdir. Qrup diskussiyası zamanı tələbələr arasında informasiya, fikir, ideya mübadiləsi baş verir. Diskussiya və disputlar zamanı hər hansı bir məsələ və ya problemin müxtəlif fikirlərin “toqquşması” yolu ilə düzgün həllinə nail olmağa çalışarkən, tələbələrin öz mövqelərini müdafiə edərkən müsahibinə qarşı münasibəti, hörmət göstərməsi, etik qaydaları gözləməsi, müəllimlərə onların mədəniyyətlərarası səriştəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

F.Rüstəmov ali məktəblərdə diskussiya tipli tədbirlərin səmərəli keçirilməsi üçün aşağıdakı tələblərə əməl olunmasını məqsədəuyğun hesab edir:

- diskussiya və ya disput əvvəlcədən hazırlıq işləri görülməlidir;
- diskussiya və ya disputa bütün tələbələr hazır olmalıdır;
- diskussiya və ya disputun gedişində vaxt itkisinə yol vermək olmaz bir iştirakçı, müxtəsər, aydın tezislərlə çıxış etməlidir;
- tələbələrdə diskussiyaya girmək, yaxud disputda iştirak etmək bacarıqları formalaşdırılmalı və bu məqsədlə onlarla öncə idrakı hərəkətə gətirən məşqlər aparılmalıdır;
- diskussiya, yaxud disput tələbələrin “söz güləşi”nə və ya problemin düzgün həlli cəhdinə şərait yaratmalıdır;
- diskussiya və disput zamanı bir-birinə zidd fikirlər, əks baxışlar, hətta səhv mövqelər qadağan edilməməli, tələbələrə öz mülahizələrini söyləməyə tam sərbəstlik verilməlidir;
- müəllim lazım olan hallarda, tələbələrin mübahisəsinə müdaxilə etməli və mübahisənin gedişini istiqamətləndirməlidir [19, s.238].

“**Dəyirmi masa**” da diskussiyanın bir növüdür və yuxarıda təsvir etdiyimiz rollu oyunlarla qrup diskussiyasının qarışıq formasıdır. Dəyirmi masa zamanı hər hansı bir problemin müzakirəsində iştirakçılara müəyyən bir rol tapşırılır. Tələbə öz adından deyil, təqdim etdiyi obrazın adından çıxış edir. Müzakirə zamanı iştirakçının davranışı çıxış etdiyi ictimai rolun xarakteri tərəfindən təyin olunur. Tələbənin müzakirə edilən problemə münasibəti təmsil etdiyi sosial qrupun personajının maraqlarına uyğun olmalıdır [15, s.71].

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan təsvir etdiyimiz bu metodların üstün cəhəti tələbələrin tapşırıqları yerinə yetirərkən müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsindən xəbərsiz olmalarıdır. Buna görə onların xoşa gəlmək üçün qeyri-səmimi cavab vermələri istisnadır. Çatışmayan cəhət isə hər bir tələbəni auditoriyada ayrı-ayrılıqda kontrol edib, qiymətləndirmək üçün həddindən artıq çox vaxtın tələb olmasıdır.

Daha bir metod–tələbə **gündəliyinin** analizi metodudur (ing.analysis of narrative diaries və ya reflective journals) [8, s.168]. Portfolio kimi gündəlik də tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin inkişaf dinamikasını sənəd şəklində əks etdirir. intervü metodu kimi gündəlik də tələbənin səriştəsinin inkişafı prosesində əldə etdiyi təcrübə haqqında şəxsi məlumat verir. Gündəlikdə tələbə mədəniyyətlərarası səriştə haqqında qazandığı nəzəri biliklərlə bərabər həyatda rastlaşdığı real mədəniyyətlərarası münasibətlər zamanı yaşadığı təəssürat, hiss və təcrübə ilə bölüşür, analiz edir. Tələbə gündəliyinin analizi metodundan əsasən səriştənin inkişafını ya tədris prosesində və yaxud xarici ölkədə işləyərkən qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bəzən xarici dil və mədəniyyət mühiti, ünsiyyəti mövcud olmayan hallarda, eksperimental təhsil zamanı da istifadə oluna bilər. Gündəliyin tutulması mədəniyyətlərarası

səriştənin inkişafı üçün vacib olan refleksiya imkan verir [13, s.7; 6, s.212; 11, s.10]. Refleksiya tələbənin digər mədəniyyətlərlə qarşılaşarkən yaşadığı xoşagəlməz hiss və emosiyalara terapevtik təsir göstərir. Bundan savayı baş tutan ünsiyyətin müxtəlif nöqtəyi nəzərdən analizi və partnyorun fikrinin nəzərə alınması mədəniyyətlərə ünsiyyətin uğurlu alınmasına təsir edən elementlərə diqqətin və empatiyanın səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verir [6, s.212].

Bu metodun istifadəsi zamanı baş verən çətinliklər portfolio, intervü və müşahidə kimi digər bilavasitə metodlarda mövcud problemlərlə eynidir. Müəllim tələbəyə qeydlər aparmaq tapşırırkən güman edir ki, tələbə bunu vicdanla və səmimi olaraq edəcək. Amma mədəniyyətlərə səriştənin formalaşdırılması zamanı tədris olunan kəskin, neqativ emosiyalar yaşayarkən digər mədəniyyət nümayəndələri barəsində xoşagəlməz mühakimələr etməyə meyli olur. Belə hallarda tələbələr çox vaxt müəllimlə, xüsusən də yazılı şəkildə bölüşməkdən imtina edə bilirlər. Mədəniyyətlərə səriştənin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan qeyd dəftəri və ya gündəliklərin etik cəhətdən effektiv olmağından başqa, həm də orada olan məlumatın düzgün, obyektiv, etibarlı olması şübhə altındadır.

Tələbə gündəliyinə əsaslanaraq mədəniyyətlərə səriştənin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün bir sıra tədqiqatçılar kriteriyalar hazırlamışlar. Bunlardan V.Ceykobson qiymətləndirmə prosesini digər mədəniyyəti "aktiv" və "passiv" şəkildə öyrənmək bölgüsünə əsaslanaraq aparmağı təklif edir. Mədəniyyəti "passiv" şəkildə öyrənmə fərdin digər mədəniyyətlə, onun nümayəndələri ilə birbaşa əlaqəsi, təması olmadan baş verir. "Passiv" mədəniyyətə yiyələnmə doğma mühitdə müxtəlif informasiya resurslarının köməyi ilə keçdiyinə görə əsasən mədəniyyətlərə səriştənin koqnitiv komponenti inkişaf edir. "Aktiv" öyrənmə isə əksinə mədəniyyət daşıyıcıları ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı baş verir. Fərqli mədəniyyət nümayəndələri ilə münasibət zamanı fərd real həyatda, öz təcrübəsində bu əlaqəni, ünsiyyəti şəxsən yaşayır və səriştənin affektiv komponentini inkişaf etdirir.

Digər mədəniyyəti öyrənməyin "passiv" və "aktiv" formasını müəllif milli mətbəxlə tanışlıq kimi izah edir: birinci hal müəyyən mədəniyyət nümayəndələrinin üstünlük verdikləri yeməklər haqqında biliklərə malik olmaq kimi, ikinci hal isə bu yeməkləri təam etməkdən sonra əldə olunan təəsürat kimi [12]. Bunu mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid misallarda göstərə bilərik. Məsələn, Azərbaycan muğam sənəti haqqında müxtəlif biliklərə malik olmaq olar, amma onu canlı dinləməkdən sonra əldə olunan təəsürat tamam başqadır.

Açıq aydındır ki, "aktiv" formada mədəniyyətə yiyələnmə prosesi haqqında olan qeydlər mədəniyyətlərə səriştənin inkişafını nümayiş etdirir. İstənilən halda qiymətləndirmə zamanı tələbənin şəxsi xüsusiyyətləri və imkanları nəzərə alınmalıdır.

Nəhayət "**müəllimin subyektiv qiymətləndirməsi**" (ing. professor evaluation) adlanan bilavasitə metodu araşdıraq. Bu metoddan istifadə zamanı fərdin mədəniyyətlərə səriştəsi barədə məlumat kənardan müşahidə vasitəsilə deyil, müəllimlə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı davranışına əsaslanaraq əldə edilir. Səviyyənin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi müəllimin təbiətə subyektiv olan ekspert nöqtəyi-nəzərinə əsaslanır. Müəllimin subyektiv qiymətləndirməsi metodundan xüsusən tələbə tərəfindən yerinə yetirilən tapşırığın vahid, düzgün cavabının olmadığı hallarda istifadə olunur. Bura aiddir: mədəni-spesifik situasiyalar (ing. cultural mini-drama), keys metodu, keys texnologiyası (ing. case studies), davranış nümunələrinin seçilməsi texnikası və ya tənqidi insident (ing. critical incident), mədəni assimilyator (ing. cultural assimilator) yəni konkret situasiyaların analizi metodu və mədəniyyətlərin toqquşması ssenariyası (ing.scenarios) [8,s.135].

Bu metodlardan istifadə qiymətləndirmə ilə bərabər tədris üçün də çox qiymətlidir. Bu zaman əldə olunan koqnitiv təcrübənin təsiri həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətin dərinə qavranılmasına imkan verir. Üstəlik əgər tələbə bu tip tapşırıqları yerinə yetirərkən qiymətləndirilməsi barədə xəbərdar olmasa qiymətləndirmə obyektiv şəkildə baş tutar.

Qeyd etməliyik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz texnika və metodların da çatışmayan cəhətləri və çətinlikləri mövcuddur. Mədəni-spesifik situasiyalar, tənqidi insident, mədəni assimilyator, ssenarilər zamanı tələbənin verdiyi düzgün cavablar onun mədəniyyətlərarası səriştəsinin inkişafının etibarlı göstəricisi deyil. Yalnız real mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı tələbənin davranışını müşahidə edərkən onun səriştə səviyyəsinin həqiqətən verdiyi cavablara uyğun olması təsdiq oluna bilər. Bu tipli tapşırıqları yerinə yetirərkən çox vaxt tələbə digər mədəniyyət nümayəndəsinin hərəkət, davranış, səciyyəvi xüsusiyyətləri barəsində anlayışa malik olur, analiz edə bilir, lakin bu hərəkətlərə ünsiyyət zamanı adekvat reaksiya, cavab vermək qabiliyyətinə malik olmur. Tədrisdə istifadə olunan texnikalar vasitəsilə müəyyən biliklərə yiyələnir, amma onun davranışında dəyişikliklər baş vermir. Davranışda irəliləyişin baş verməsi üçün əldə olunan biliklərin möhkəmlənməsi gərəkdir. Biliklərin möhkəmlənməsindən əvvəl tələbə digər mədəniyyət nümayəndəsi ilə ünsiyyət qurarkən yeni davranış şablonlarına yiyələnmədiklərinə görə, yenə də köhnə davranış modelinə uyğun reaksiya verəcəkdir. Tələbənin mədəni fərqlər haqqında biliyi nə qədər zəngin olarsa, bir o qədər effektiv mədəniyyətlərarası ünsiyyət qura bilər. Mədəni fərqlər haqqında səthi biliyə malik olan tələbə gələcəkdə autentik şəraitdə həqiqi mədəni fərqlərlə rastlaşarkən güclü sarsıntı və uğursuzluğa məruz qala bilər.

Müəllim tərəfindən subyektiv qiymətləndirmə metodundan istifadə zamanı həddindən artıq sadə, ümumiləşdirilmiş və abstrakt ünsiyyət situasiyaları tələbələrdə gələcəkdə stereotiplərin inkişafına səbəb ola bilər. Mədəni assimilyator formatında ,təklif olunan dörd variantdan düzgün birini seçmək tipli tapşırıqları yerinə yetirərkən tələbələrdə kreativlik, yaradıcılıq imkanları məhdudlaşır, mədəniyyət haqqında düzgün, geniş məlumat əldə olunmur.

Müəllimin subyektiv qiymətləndirmə metodu çərçivəsində nəzərdən keçirdiyimiz texnikaların çatışmayan cəhətləri subyektivlikdir. Subyektivlik kimi nöqsanı aradan qaldırmaq üçün müxtəlif metodlardan birgə istifadənin əhəmiyyətini tədqiqatçıların çoxu təsdiqləyir [8, s.174]. Məsələn, müəllimin subyektiv qiymətləndirmə metodu ilə özünüqiymətləndirmə anket sorğusunun nəticələrini müqayisə etmək olar [20, s.69].

İlk baxışdan sadə görünən qiymətləndirmə prosesi, gördüyümüz kimi bir sıra çətinliklərlə həyata keçirilir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün müxtəlif tədqiqatçıların təklif etdiyi göstərişləri aşağıdakı didaktik tələblər siyahısında cəmləşdirmişik:

- Tədrisin hər bir mərhələsində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının kontrolu sistemli şəkildə həyata keçməlidir;
- Kontrolun obyektivliyi və tədris olunanların motivasiyasını yüksəltmək üçün kontrolun forma və növlərinin müxtəlif variantlarından istifadə;
- Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının kontrolunda mahiyyətə yeni, əvvəlcədən tədris zamanı analiz edilməmiş, tanış olmayan kontekstlərdən istifadə;
- Mədəniyyətlərarası səriştənin aşılımış hər bir struktur komponentini əhatə edən, hərtərəfli kontrol;
- Tələbələrin nöqsanlarını deyil, əldə etdikləri nailiyyətləri diqqət mərkəzində saxlamağı tələb edən konstruktiv kontrol;

- Həm tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, həm də mədəniyyətlərərsası səriştənin inkişafının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alan differensiallaşdırıcı kontrol;
- Mədəniyyətlərərsası səriştənin formalaşdırılmasının kontrolunun tədris prosesinin planlaşdırılması və təşkilinin hər bir mərhələsi ilə inteqrasiyalılığı;
- Kontrolun hazırlığı və keçirilməsi üçün sərף edilən vaxta rasiyal yanaşma [6, s.211; 13, s .21; 20, s.196].

Tələbələrdə mədəniyyətlərərsası səriştəni formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün yaxşı təşkil edilmiş kontrol tədrisin əsas məqamıdır. Bu sahədə tədqiqat aparən alimlər mədəniyyətlərərsası səriştənin qiymətləndirilməsində olan çətinliklərdən bəhs edərəkən əsasən dörd qiymətləndirmə kriteriyasına diqqət yetirirdilər: etibarlılıq, dəqiqlik, qərəzsizlik və uyğunluq [6;7;13,]. Nəzərdən keçirdiyimiz tədqiqatların analizi göstərir ki, bütün mövcud çətinliklərə baxmayaraq mədəniyyətlərərsası səriştəni yüksək səviyyədə qiymətləndirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/> 168073ff31
2. Fantini A. E. Assessing Intercultural Competence. Issues and Tools // The SAGE Handbook of Intercultural Competence / ed. D. K. Deardorff. – Thousand Oaks, 2009. – P. 456–476. 119
3. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence / M. Byram. – Clevedon: Multilingual Matters Ltd, 1997. – 136 p
4. Deardorff D.K. Intercultural Competence. A Definition, Model, and Implications for Education Abroad // Developing Intercultural Competence and Transformation. Theory, Research, and Application in International Education /ed. V. Savicki. – Sterling, 2008. – P. 32–52151.
5. Lustig M. W. Methodological Issues in the Study of Intercultural Communication Competence / M. W. Lustig, B. H. Spitzberg // Intercultural Communication Competence / ed. R. L. Wiseman, J. Koester. – Newbury Park, 1993. – P. 153–167.
6. Руденко Н. С. Оценивание межкультурной коммуникативной компетенции / Н. С. Руденко, К. Брайтон // Педагогическое образование в России. –2013. –№1. – С. 207–214.
7. Deardorff D. K. Implementing Intercultural Competence Assessment // The SAGE Handbook of Intercultural Competence /ed.Darla K.Deardorff. – Thousand Oaks, 2009. – P. 477–491.
8. Deardorff D.K. The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States: A Dissertation in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Education. Raleigh: North Carolina State University, 2004. 337 p.
9. Sinicrope C., Norris J., Watanabe Y. Understanding and Assessing Intercultural Competence: A Summary of Theory, Research, and Practice // Second Language Studies. – 2007. –Vol. 26, № 1. – P. 1–58.
10. Ə.S.Bədəlova “Təlim-tərbiyə” Mühazirə mətnləri. Bakı-2015 s.91 səh
11. Davis N., Cho M.O. Intercultural Competence for Future Leaders of Educational Technology and its Evaluation // Interactive Educational Multimedia .- 2005. №10. P. 1- 22.
12. Jacobson W.,Slecher D.,Burke M. Portfolio Assessment of Intercultural Competence// International Journal of Intercultural Relations.-1999.-Vol.23,№3.-P.467-492
13. Hashem M.E. Assessing Student Learning Outcomes in Teaching Intercultural Communication, Texas, 1995,26 p.
14. INCA (International Competence Assessment): Assessor Manual.-İNCA. Ld 7, 2004.47 p.
15. Ковальчук М.А. Дискуссия как средство обучения иноязычному общению. Методическое пособие для преподавателей иностранных языков. М.: Высшая школа: 2008. 144 с.
16. <http://www.tipii.edu.az/az/article/336-oyunlarin-talimda-rolu>

17. Pruegger V.J., Cross-Cultural Sensitivity Training Methods and Assessment// International Journal of Intercultural Relations-1994. №3. P369-387.
18. Полат Е.С. Педагогические технологии дистанционного обучения: Учебное пособие для студентов высш.учеб.заведений, -М: Издательский центр «Академия»,2008. -400с
19. Rüsətmov F. A., Dadaşeva T.Y. "Ali məktəb Pedaqogikası" (Magistratura pilləsi üçün dərslik) Bakı – "Nurlan"-2007. 568 səh.
20. Утехина А.Н. Межкультурное дидактика; монография –М.: ФЛИНТА; Наука, 2011. 280с.

UOT:398;801.10**AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA DÜZGÜLƏR****Məleykə MƏMMƏDOVA**

AMEA Folklor İnstitutu

Bakı / AZƏRBAYCAN

mmeleyke@gmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycan və Anadolu folklorunda maraqlı janrlardan biri də düzgünlərdir. Düzmə üsulu, düzölmə qaydası, düzölüş, sıra, sıralama mənasına gələn və adətən uşaq folkloru içində verilən düzgünlər çox zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda bölgələrə görə müxtəlif variantı olan bəzər düzgü nümunələri öz zənginliyi ilə seçilir.

Məqalədə Azərbaycan və Anadolunun müxtəlif bölgələrində fərqli variantları olan “Əl-əl əpənək” ilə “Üşüdüüm ha üşüdüüm” düzgüsü qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Anadolu, folklor, düzgü.

“DUZGULER” (LINE UP) IN AZERBAIJAN AND ANATOLIA FOLKLORE**ABSTRACT**

The method of the lineup is the one of the interesting genres in Azerbaijan and Anatolia folklore. Usually taking part in kid's folklore the method of line up attracts attention with its rich variety that being in meaning of the method of line up and the rule of line up. The samples of line up that being different types are differ from its variety both Azerbaijan and Anatolia folklore.

In the article being the different types in various parts of Azerbaijan and Anatolia such as “El-el epenek” and “Ushudum ha ushudum” have been compared mutually.

Key words: Azerbaijan, Anatolia, folklore, line up.

«ДЮЗГЮЛЯР» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНАТОЛИЙСКОМ ФОЛЬКЛОРАХ**РЕЗЮМЕ**

Одной из интересных жанров азербайджанского и анатолийского фольклоров является Дюзгюляр (строй). Метод строя, порядок выстраивания, который означает строй, выстраивание и обычно представляется в детском фольклоре, привлекает внимание своим богатым разнообразием. Как в Азербайджане, так и в Анатолии образцы с разными по регионам аналогичными вариантами построений отличаются своим богатством.

Ключевые слова: Азербайджан, Анатолия, фольклор, строй.

Giriş

Uşaq folklorunun içində diqqəti çəkən ən maraqlı janrlardan biri də düzgünlərdir. Düzgü isim olub düzmə iş, düzmə üsulu, düzölmə qaydası, düzölüş, sıra, sıralama mənasına gəlir. Ritm və ahəng başlıca cəhətlərindən olan düzgünlərdə qafiyəni, alliterasiya yaradan oxşar səslər, ritmi təşkil edən sözlər, cümlələr ard-arda düzülür. Düzgünlərdə bənzətmə, məcaz, istiarə, şişirtmələrdən geniş istifadə edilir. Yaradılan ziddiyyətlərlə bəzən misralar arasında məntiq əlaqəsi pozulsa da, uşaqlar üçün maraqlı olur və eyni zamanda xəyal dünyasının inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Həmçinin, uşaqlarda hafizəni gücləndirməklə bərabər nitqin inkişafına yardımçı olan düzgünlər eyni zamanda uşaq oyun təkərləmələri kimi də istifadə edilir. Belə təkərləmələrdən biri də “Əl-əl əpənək” düzgüsüdür.

“Əl-əl əpənək” düzgüsü: Bu düzgünün həm Azərbaycan, həm də Anadolu folklorunda çoxlu variantları olduğu kimi, eyni adla icra edilən oyunları da mövcuddur. Uşaqların həyatında əhəmiyyətli rolu olan, xüsusilə Naxçıvan və Ordubad bölgəsində icra edilən bu oyunun başqa bölgələrdə oynanılması faktına antologiyalarda rastlanmasa da, oyunun əsas hissəsini təşkil edən “Əl-əl əpənək” təkərləməsi Gəncəbasar, Şəki, Ağbaba, Naxçıvan və digər bölgələrimizdə adətən hər hansı bir oyun oynanılan zaman və ya gizlənpaç kimi oyunlarda əbə seçimi zamanı söylənən təkərləmə, sanama, düzgülü kimi müxtəlif variantlarda qarşımıza çıxır.

Əl-əl əpənək oyunu. “Əl-əl əpənək”, “Əl-əl”, “Kəpənək” adları ilə bilinən “Əl-əl əpənək oyunu” həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda oynanılan uşaq oyunlarından biridir. Bu oyunun Anadolu və Azərbaycan variantları arasında həm oynama şəkli, həm də oyunda söylənən təkərləmələr baxımından bənzərlik və fərqliliklər vardır. Azərbaycan variantında “Əl-əl əpənək oyunu” belə oynanılır: İki nəfər üz-üzə dayanaraq əllərini bir-birlərinin əlinə həm çarpaz, həm də düz şəkildə və öz əllərinə tez-tez çırpıb ritim tutur, eyni anda oyunun hər iki iştirakçısı aşağıdakı təkərləməni oxuyur, yaxud da oyunçular misraları növbə ilə ardıcıl olaraq deyişirmiş kimi söyləyirlər:

*Əl-əl əpənək,
Əldən çıxdı kəpənək.
Kəpənəyin yarısı,
Yumurtanın sarısı...[17]*

Anadolu variantında isə Azərbaycan variantından fərqli olaraq oyunun adı “Qon-qon kəpənək”dir (orijinalı “Kon kon kelebek”). Oyunda həm uşaqların sayı, həm də oynama forması fərqli şəkildədir. Burada bir neçə uşaq ələ-ələ tutub dairə şəklində dönərkən ortadakı oyunçu bu təkərləməni söyləyir:

*Kon kon kelebek,
Yaldızlı çiçək.
Al işte sana,
Bir yonca çiçək [1, səh.202].*

Digər oyunçular da əl çırpıb eyni təkərləməni söyləyərək ona qoşulurlar. Oyun dairədəki oyunçunun digərlərindən birilə yer dəyişməsi ilə davam edir.

Azərbaycan variantlarında olan bəzi fərqliliklər. “Kəpənək” oyununun bölgələr üzrə fərqliliyi daha çox oyunda söylənən təkərləmədə görülür. Məsələn: Naxçıvan bölgəsinə xas oyunun təkərləməsi aşağıda verilən kimidir:

*Əl-əl əpənək,
Əldən düşdü kəpənək.
Kəpənəyin yarısı,
Yumurtanın sarısı.
Baba, hara gedirsən?
Ala dağa gedirəm.
Ala dağa gedirsən?
Ala dağda nəyin var?
At oynadan oğlum var.
Muncuq düzən qızım var.*

Qızım bir oğlan doğdu,
Adın qoyduq Süleyman [5, səh.414].

Naxçıvanın Ordubad bölgəsinə aid olan bir başqa variantda isə oyunda söylənən təkərləmə aşağıdakı kimidir:

Əl-əl əpənək,
Əldən çıxdı kəpənək,
Kəpənəyin yarısı,
Yumurtanın sarısı.
Əmi hara gedirsən?
Ala dağa gedirəm.
Ala dağda nəyin var?
Bir oğlum var, bir qızım.
Oğlunun adı nədir?
Ənvər.
Qızının adı nədir?
Fatma.
Fatma, Fatma, a Fatma,
Yerində şillaq atma.
Fatmanı verdik ərə,
Qarnı yoğun Ənvərə[7, səh.298-299].

Azərbaycan folkloru antologiyasının XXIII cildi olan "Naxçıvan örnəkləri"nin "Sanamalar və Düzgülər" hissəsində verilən "Əl-əl əpənək" düzgüsü isə digər təkərləmə variantlarından çox fərqlənir.

Əl-əl əpənək,
Əldən çıxdı kəpənək,
Kəpənəyin yarısı,
Yumurtanın sarısı.
Yumurtalar hindədi,
Əldə durmaz kündədi.
Kündə təndir içində,
Kəndiri ver çərçiyə,
Çərçi satsın qəpiyə,
Çəpik çalan darğadı,
Burda duran qarğadı [7, səh.287].

Gəncəbasar bölgəsinə aid olan "Əl-əl əpənək" in variantı ilə Naxçıvan və Ordubaddakı variantlar arasında həm bənzərlik, həm də fərqliliklər mövcuddur. Gəncəbasar variantındakı təkərləmənin ilk beş misrası demək olar ki, Naxçıvan və Ordubad variantları ilə eynidir. Təkərləmədəki "Əmi, hara gedirsən?" sualına verilən cavab isə "Aladağ" deyil, burada "Qarabağ" dır. Eyni zamanda təkərləmənin son misralarında da bəzi fərqliliklər vardır:

Əl-əl əpənək,
Əldən çıxdı kəpənək

*Kəpənəyin yarısı,
Yumurtanın sarısı.
- Əmi, hara gedirsən?
- Qarabağa gedirəm.
- Qarabağda nəyin var?
Bir oğlum var, bir qızım.
- Qızının adı nədi?
- Fatma.
Yerində şillaq atma.
Yeddi xoruz, bir fərə,
Fatmanı verdim ərə [4, səh.479-480].*

Şəki bölgəsinə aid olan düzgünlərdə rast gəldiyimiz variant isə digər bölgələrimizdəkindən xeyli dərəcədə fərqlənərək daha çox Anadoluda olan "Elim elim epək" təkərləməsinin variantlarına bənzəyir:

*Əlim, əlim kəpənək,
Güldən çıxan kəpənək.
Kəpənəyin içinə,
Süleymanın saçına.
Getdim Hələb yoluna,
Saldım, soldum soluna.
Hələb yolu cəm bazar
İçində meymun gəzər.
Meymun məni qorxutdu,
Qulaqların sağırtdı.
Sağım, solum sarımsaq,
Salla bunu, çək hunu [8, səh.390].*

Ağbaba bölgəsində uşaqlar gizlənpaç oynadıqları zaman əbənin seçimi üçün "Əl-əl əpənək" təkərləməsindən istifadə edirlər. Buradakı variant ilə digər bölgələrimizdəki variantlar arasında bənzərliklər çoxdur. Ən çox gözə çarpan fərqlilik isə, istər Azərbaycanın, istərsə də Anadolunun bütün bölgələrinə xas variantlarda qarşılaşdığımız "kəpənəyin yarısı" ifadəsi Ağbaba variantında "kəpənəyin sarısı" şəklindədir:

*Əl, əl əpənək,
Əldən çıxdı kəpənək,
Kəpənəyin sarısı
Yumurtanın yarısı.
-Əmi, hara gedirsən?
-Ala dağa gedirəm.
-Ala dağda nəyin var?
-Bir oğlum var, bir qızım
Qızımın adı Fatma!
- A Fatma, Fatma, Fatma,
Yatanda rahat yatma!*

Yeddi xoruz, bir fərə,
Fatmayı verdi ərə!

Yaxud:

Tamara, Tamara tat qızı,
Apar dedim sat qızı.
Doldurdular faytona,
Sürdü Bağdnofkuya.
Tamara getdi beş günə,
Gəlmədi on beş günə[2, səh.403].

Azad Nəbiyevin sanama kimi verdiyi “Əl-əl əpənək” təkərləməsi isə digər variantlardan çox fərqlənir. Bu variantın ilk on misrası daha çox Anadolu variantlarına bənzəyir:

Əl-əl əpənək
Əldən çıxdı kəpənək.
Kəpənəyin yarısı,
Yumurtanın sarısı,
Dərbəndin şah qalası,
Əmim oğlu balası,
Yoldan keçən qarılar,
Vurdu qolum qırıldı.
Qolum qazanda qaynar,
Ovlaq yanında oynar.
Çaparını çapdırdım,
Kündəsini yapdırdım.
Getdik fələk yoluna.
Fələk yolu dərbədar,
İçində meymun gəzər.
Meymunları hürkürtüdü,
Balasını qorxutdu.
Yol kənarı barılar,
Görsən bağrın yarılar.
Ətini ata atdım,
Otunu itə atdım.
Ot yerini otdatdım,
Əl-qolunu qatdatdım,
Düşməni bağrın çatdatdım.
Əl-əl əpənək,
Əldən çıxdı kəpənək [16,səh.559].

Anadolu variantlarında olan bəzi fərqliliklər. Anadoluda rast gəldiyimiz “Əl-əl əpənək” təkərləməsi Azərbaycanda olduğu kimi həm “Kəpənək” oyununda, həm başqa oyunlar oynanıldığı zamanı əbə seçimində söylənən, həm də türkü (xalq mahnısı) olaraq söylənən təkərləmə kimi məşhurdur.

Anadoluda xalq mahnısı kimi bilinən “El el epenek” təkərləməsi aşağıdakı kimidir:

*El el epenek,
Elden çıxan kepenek.
Kepeneğin yarısı,
Bit bidanın karısı.
Ebem yoğurt getirdi,
Pisik burnun batırdı
Pisik burnun kesile,
Minareden asıla,
Minarede bir kuş var,
Kanadında gümüş var,
Allı gelin telli gelin,
Çek elinden birisinden birisini [18,səh.1].*

D.B.Çələbinin 2007-ci ildə yazdığı magistr diplom işində verdiyi “Kəpənək” oyununda yer alan “Elim elim epelek” təkərləməsi isə aşağıdakı kimidir:

*Elim elim epelek,
Elden çıktı kepenek.
Kepeneğin ucu yok.
Süleymanın saçı yok.
Bindim deve boyuna,
Sürdüm Halep yoluna.
Halep yolu sambazar,
İçinde ayı gezer.
Ayı beni korkuttu,
Yüreğimi burkuttu [12, səh.46].*

Bəzi variantlarda isə “epenek” yerinə “epelek” işləndiyini görürük:

*El el epelek,
Elden çıxan topalak,
Topalağın yarısı,
Bit pirenin karısı.
Bindim deve boynuna,
İndim Halep yoluna,
Halep yolu taşpazar,
İçinde maymun gezer,
Maymun beni korkuttu,
Kulağını sarkıttı.
Adel, budel,
Sil bunu, süpür bunu,
Çek bunu, çıkar bunu [18,səh.1]*

Hətta yuxarıda verdiyimiz variantın da öz içində müxtəlif variantlarına rast gəlmək mümkündür:

v.1: "Elim elim epelek // elden çıkan topalak // topalağın yavrusu // bit pirenin karısı // bindim deve boynuna // çıktım Halep yoluna // Halep yolu bitpazarı // içinde ayı gezer // kulağını sarkıttı // adel, buel // sil bunu, süpür bunu // çek bunu, çıkar bunu."

v.2: "Elim elim epelek // elden çıkan topalak // yedi koyun derisi // ii il ılgıdı // ılgıdıdan kalgıdı // şu oturan kuş mudur // kanadı gümüş müdür // çek şunu, çıkar şunu // kazanalım oyunu."

v.3: "El el epelek // elden çıkan kepenek // kepenəğin yarısı // sarı kızın sarısı // bindim gittim kulağına // kulağında bir arı // arı beni korkuttu // kulağımı sarkıttı // alla gitsin, pulla gitsin // çek şunun birisini."

v.4: "El el epelek // sırtındadır kepenek // kepenəğin yavrusu // bit bitenin karısı // iniştendir, yokuştan // on parmağı gümüşten // horoz senin e-niş-ten."

Anadolunun cənub bölgələrində isə daha çox aşağıdakı varianta rast gəlinir:

v.5: "El el epelek // elim kolum topalak // topalağın yarısı // bitbitinin kurusu // indim Halep yoluna // Halep yolu bin pazar // içinde maymun gezer // maymun beni korkuttu // kulağımı sarkıttı // ak boncuk kara boncuk // sen bu oyundan çık."

v.6: "Elim elim epelek // elim kolum topalak // topalağın yarısı // bitbidinin kurusu."

v.7: "Elim elim epenek // elden çıkan kepenek // kepenəğin yarısı // bitbitenin karısı // elma verdim almadı // sakız verdim çiğnedi // çek bunu, çıkar şunu."

("çək bunu" deyəndə vurulan əl çəkilir, "çıxar şunu" da əli vurulan əbə olur.)

v.8: "...bindim gittim Halep'e // Halep yolu şampazar // içinde maymun gezer // maymun beni gorkuttu // kulağımı sarkıttı."

v.9: Ege bölgəsinə aid variantı:

"El el ebidək // ebidəğin yarısı // kara koyun derisi // annem pilav pişirmiş // içine sıçan kaçırmış // vallahi yemem // billahi yemem // o sıçanı napmalı // minareden atmalı // minarede kuş var // kanadında gümüş var // eniştəmin cebində // türlü türlü yemiş var."

v.10: "Elim elim epenek // elden çıkan kepenek // kepenəğin yarısı // bitbitinin karısı // a deli, bu deli // sen dur, sen çık."

v.11: "El el epenek // Elden düşən kepenek // Kepenəğin yarısı // Keloğlanın karısı" (14, səh.54-55).

Bu təkərləmələrin bir başqa variantı Kaysəri vilayətində oynanan "Elim elim öpelek" oyununda görülür. Qış gecələri sobanın ətrafına yığılan oğlan və qız uşaqları tərəfindən icra edilir. Bir neçə uşaq döşəməyə oturub iki əllini yerə qoyur. Sadəcə əbə olan bir əlini yerə qoyur, digər əli ilə oyunçuları işarə ilə göstərərək aşağıdakı təkərləməyi söyləyir:

*Elim elim öpelek,
Elden çıhan topalah.
Topalağın yavrusu,
Bit bidenin qarısı.
Bindim deve boynuna,
Gittim Halep yoluna.*

Halep yolu Şam Pazar,
İçində ayı gezer.
Ayı beni gorhuttu,
Kulaklarım sarkıttı.
Adem budem,
Sil bunu,
Süpür bunu.
Çek bunu,
Çıkar bunu.

Bu təkərləmənin ən son kəliməsi kimdə qurtarsa, oyundan çıxarılır. Bu şəkildə davam edən oyunda təkrar edilən təkərləmə ilə bütün oyunçular oyundan çıxmış olur. Sona qalan bir nəfər oyunçu əbə olan oyunçu ilə qarşılıqlı oyuna davam edir. Bu dəfə əbə boş əli ilə axırncı oyunçunun bir alınına, bir də əlinə vuraraq bu təkərləməni söyləyir:

Damdan düştüm
Vay başım,
Gızlar benim taydaşım.
Gızlar ere gederse,
Vay benim
Qarip başım.

Bu şəkildə oyun bitər və oyunçular istərlərsə yenidən təkrar o oyuna başlayarlar (10, səh.81-82).

“Üşüdüm ha üşüdüm” düzgüsü: Azərbaycan və Anadolu folklorunda müxtəlif variantları olan maraqlı uşaq düzgülərindən biri də “Üşüdüm ha üşüdüm”dür. Bu düzgünün hətta Anadolunun bəzi bölgələrində uşaq oyunu kimi icra edildiyi məlumdur. “Üşüdüm ha üşüdüm” düzgüsü araşdırılarkən hər iki bölgəyə aid maraqlı variantların mövcudluğu diqqəti çəkir.

Azərbaycan variantları

Şəki bölgəsinə xas variantı:

Üşüdüm, ha üşüdüm,
Dağdan alma daşdım.
Almalarımı aldılar,
Məni zulma saldılar,
Mən zulumdan bezaram,
Dərin quyu qazaram.
Dərin quyu beş keçi,
Hanı bunun erkəgi?
Erkək qaya başında,
Qayanın ağ daşında,
Hay elədim gəlmədi,
Çiriş verdim yemədi,
Çiriş qazanda qaynar,

Qəmbər bağçada onar,
Qəmbər getdi oduna,
Qarğı batdı buduna,
Qarğı dimə, qamışdı,
Baş barmağı gümüşdü,
Gümüşü verdim tata,
İstədi ucuz sata,
Tat mənə darı verdi,
Rəngini sarı verdi,
Darını səptim daşa,
Qurutdum atdım quşa,
Quş mənə qanad verdi,
Elə bildim at verdi,
Qanadlandım uçmağa,
Haqq qapısını açmağa,
Haqq qapısı kilidli,
Üstü birəli, bitli,
Kilid baba elində,
Baba İran yolunda,
İran yolu dərbədər,
Üstündə meymun gəzər,
Meymunun balaları,
Tutubdu qalaları,
Qalada hey ağladı,
Ürəyimi dağladı,
Ürəyim oldu bumbuz,
Banladı iki xoruz,
İki xoruz savaşdı,
Biri qana bulaşdı,
Qan getdi, çaya düşdü,
Çaydan göyərçin uşdu,
Göyərçin Alapaça,
İstədi qanad açsın,
Onu vurdu bəy oğlu,
Zalım oğlu, zay oğlu,
Ürəyi, qəlbi taxta,
Qan qusdu laxta-laxta,
Çörəyimiz təndirdə,
Dirəyimiz kəndirdə,
Kəndirimiz boxçada,
Təndirimiz bağçada,
Baxçalarımız axçada,
Boxçalarımız taxçada,

Axçalarımız cibdədi,
Taxşalarımız dibdədi.
Cibdə yekə bir deşik,
Dibdə iki şir, pişik.
Deşiyi bağladılar,
Pişiyi dağladılar.
Bağlanan şey ilandı,
Dağlanan şey yalandı.
İlanlar ipə döndü,
Yalanlar sapa döndü.
İpi belə bağladım,
Sapım itdi, ağladım.
Beldə kəmərlər qızıldı,
Adım aya yazıldı,
Qızıl-mızıl deməkdən,
Yalan-palan yeməkdən,
Ağzıma qıl qırdım,
Diyin kimləri yordun? [8, səh.388-389].

Naxçıvan bölgəsinə xas variantı:

Üşüdüm ha üşüdüm,
O kişi mənim dostumdu,
Getdi Gilana gəlmədi,
Yaylığım aldı vermədi,
Yaylığımın ucu qara,
Yolladım heykəl yara,
Heykəl yarı öldürəllər,
Ağbalaya geydirəllər,
Ağbalanın saçağı,
Gümüşdəndi bıçağı,
Vırdım sandıx açıldı,
İnci mərcan seçildi,
İnci mərcan filfili,
Gəl oxu bizim dili,
Bizim dil urmu dili,
Urmudan gələn atdar,
Heyvə dənəsin çırtar,
Heyvanı ötürəydim,
Nəzərə yetirəydim,
Nəzərin qız-gəlini,
Şahmara yetirəydim,
Şahım Şirvan içində,
Qılıncı qan içində,

Ağ atın ağaşdarı,
Bar gətirməz başdarı,
Yel topun olsun qardaş,
Gül topun olsun qardaş [6, səh.447-448].

Şəki-Zaqatala bölgəsinə xas variantı:

Üşüdüm, ay, üşüdüm,
Dağdan alama düşürdüm.
Almaları yedilər,
Mənə zulum eylədilər.
Dərd əlindən bezaram,
Dərin quyu qazaram.
Dərin quyu, beş keçi,
Hanı onun örkeci?
Örkec qaya başında,
Hay elədim, gəlmədi,
Çüyüd verdim, yemədi.
Çüyüd qazanda qaynar,
Qənbər bucaqda oynar.
Qənbər getdi oduna,
Qargı batdı buduna.
Qarğı deyli, qamışdı,
Beş barmağı gümüşdü.
Gümüşü verdim tata,
Tat mənə darı verdi.
Darını verdim quşa,
Quş mənə qanad verdi.
Qanadlandım uçmağa,
Haq qapısını açmağa,
Kəlamı oxumağa [9, səh.144].

Güney Azərbaycana xas variantı:

Üşüdüm, ay üşüdüm,
Dağdan alma daşdım.
Almacığım aldılar,
Mənə curum vurdular.
Mən curumdan bezaram.
Dərin quyu qazaram,
Dərin quyu beş keci,
Beşi də ərkək keci,
Ərkək qazanda qaynar,
Qənbər yanında oynar.
Qənbər getdi oduna,

Qarqı batdı bədına.
Qarqı deyil, qəmişdi,
Beşbarmağı gümüştü.
Gümüşü verdim tata,
Tat mənə darı verdi.
Darını səpdim quşa,
Quş mənə qənət verdi.
Qənət çaldım uçmağa,
Haq qapısın açmağa,
Haq qapısı kiliti,
Kilidi dəvə boynunda.
Babam Gilan yolunda,
Gilan yolu sərbəsər,
İçində ahu gəzər [13, səh.23-24].

Bu düzgünün Ağdaş və Naxçıvan variantları da demək olar ki, eynidir. Sadəcə sonluqlarında bəzi fərqlər vardır;

Ağdaş variantı:

Üşüdüm, a, üşüdüm,
Dağdan alma daşdım.

.....,

Hak qapısın açmağa,
Qapıçı qapı toxuyur,
İçində bülbül oxuyur.
Mənnən kiçih qardaşım,
Allahın kəlamın oxuyur [3, səh.461-462)].

Naxçıvan variantı:

Üşüdüm ha, üşüdüm,
Dağdan alma daşdım.

.....,

Haqq qapısın açmağa,
Qapıçı qapı toxur,
İçində bülbül toxur [7, səh.287-288].

Anadolu variantları:

Anadolunun Niğdə vilayətində Qış mövsümündə uşaqlar üşüdükləri zaman “Üşüdüm-Üşüdüm” oyununu oynayaraq, bu oyunun eyni adlı təkərləməsini söylərlər. Anadolunun Niğdə bölgəsinə xas bu təkərləmə aşağıdakı kimidir:

Üşüdüm, üşüdüm,
Dağdan armud düşürdüm.
Armudumu yemişlər,

Çöpünü bana goymuşlar.
Çöpünü çobana verdim,
Çoban baa ğuzu verdi.
Ğuzuyu çerciye verdim,
Çerçi baa boncuħ verdi,
Boncuĝu ğıza verdim...[10, səh.131]

“Üşüdüüm, Üşüdüüm” təkərləməsinin yer aldığı eyni adlı oyunun bir başqa variantı isə Anadolunun Kayseri vilayətində uşaqqlar tərəfindən icra edilir. Oyunçular iki qrupa ayrılırlar. Hər iki qrupun oyunçuları qol-qola girərək növbə ilə bir-birlərinə aşağıdakı təkərləməni söylərlər:

I qrup:

-Üşüdüüm üşüdüüm,
Ameli-de beim üşüdüüm.

II qrup:

-Kürkünü giy,
-Kürkünü giy.

I qrup:

-Kürküm yok,
-Kürküm yok.

II qrup:

-Çarşıdan al,
-Çarşıdan al.

I qrup:

-Parem yok,
-Parem yok.

II qrup:

-Çal-da al,
-Ameli-de beim,
-Çal-da al.

I qrup:

-Nerden nereden?
-Ameli-de beim nereden?

II qrup:

-Saraydan, saraydan.
-Ameli-de beim saraydan.

I qrup:

-Asallar, keserler,
-En güzelini seçerler.

Ən son təkərləməni söyləyən qrup rəqib qrupdan ən gözəl olan oyunçunu seçər. Bu səfər də təkərləməni rəqib qrupun oyunçuları söylər və təkərləmə bitəndə o biri qrupun ən yaxşı oyunçusunu seçər, oyun bu şəkildə davam edər [10, səh.91-92].

Anadolunun Kars vilayətinə xas “Üşüdüüm-Üşüdüüm” təkərləməsi isə digərlərindən seçilir:

Üşüdüüm, üşüdüüm,
Dağdan alma düşürdüüm.
Almacığıım aldılar,
Beni yola saldılar.
Yolda gidirken bir darah buldum,
Darağı neniye verdim,
Nene behen, bir kete verdi.
Keteyi çobana verdim,
Çoban behen bir goyun verdi.
Goyunu bege verdim,
Beg behen bir at verdi.
Atı bindim getdim gara suya,
Gara sudan gannar axir,
İki dilber behen baxir,
Böyüğüne selam verdim,
Küçüğüni aldım gaşdım,
Küçüğüne aşışğ oldum [11, səh.67, 174].

“Üşüdüüm-Üşüdüüm” təkərləməsinin Anadolunun demək olar ki, bir çox bölgəsində daha çox yayılmış olan variantı isə aşağıdakı kimidir:

Üşüdüüm üşüdüüm,
Daldan elma düşürdüüm.
Elmamı yediler,
Bana cüce dediler.
Cücelikten çıktım,
Ablama çıktım.
Ablam pilav pişirmiş,
İçine fare kaçırmiş.
Bu fareyi ne yapmalı?
Minareden atmalı.
Minarede kuş var,
Kanadında gümüş var.
Amcamın cebinde,
Türlü türlü yemiş var [19, səh.5].

Üşüdüüm üşüdüüm,
Daldan elma düşürdüüm.
Elmamı yediler,

Bana cüce dediler.
Cücelikten bezdim,
Bir kuyu kazdım.
İçinden yılan çıktı,
Yılanı kuşa verdim.
Kuş kanat verdi,
Kanadı yere çarptım.
Yer çim verdi,
Çimi koyuna verdim.
Koyun kuzu verdi,
Kuzuyu beylere verdim.
Beyler at verdi,
Atı bindim Karasu`ya gittim.
Karasu`da kanlar akar,
İki dilber bakar.
Birine selam verdim,
Küçüğü günler bakar [20, səh.1].

Bir başqa variant isə aşağıdakı kimidir:
Üşü-düm,üşü-düm-daldan-elma-düşürdüm,
El-mamı-yedi-ler-bana-cüce-dedi-ler.
Cüce-likten-çık-tım-Beyoğ-luna-git-tim,
Bey-oğlu-has-ta-çor-bası-tas-ta.
Püs-külü-ma-vi-ina-dına-ka-vi,
Gel-çık-bal-çık-ben-çık-tım [20, səh.2].

Nəticə

Azərbaycan və Anadolu folklorunda çox maraqlı düzgü nümunələri vardır. Hal-hazırda da yaşayan və uşaqların dilində əzbər olan "Əl-əl əpənək", "Üşüdüm ha üşüdüm" düzgülərini nümunə göstərmək olar. Sözügedən bu düzgülər müxtəlif variantları ilə diqqəti çəkməklə yanaşı onların oyun şəklində icra edildiyi də araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur. İstər düzgü, istərsə də oyun şəklində maraqlı variantları olan bu təkrələmələrin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə mümkün mərtəbə qarşılaşdığımız variantlara nümunələr gətirilmişdir. Hər iki bölgədə müxtəlif variantlar və zənginliklər mövcud olsa da bənzərliklər də az deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Artun E. Tekirdağ Folklorundan Örnəklər. Tekirdağ: Taner Matbaası, 1983
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda, 2006
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX kitab. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər H.İsmayılov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Toplayıb tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. III cild / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2012
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab. Naxçıvan örnəkləri. II cild / Toplayanı A.Cəfərova. Tərtib edənlər Ə.Ələkbərli, A.Cəfərova. Bakı: Elm və təhsil, 2012
8. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru. I cild / Tərtib edənlər H.Əbdülhəlিমov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı: Səda, 2009
9. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII kitab. Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru / Tərtibçilər İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005
10. Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II. Ankara: TDK Yayınları, 1994
11. Caferoğlu A. Doğu İllərimiz Ağızlarından Toplamalar. Ankara: TDK Yayınları, 1955
12. Çelebi D.B. Türkiyə və Azərbaycan`daki Çocuk Oyunları və Oyuncaklarının Karşılaştırmalı İncelemesi / Yüksek lisans tezi. Muğla: Muğla Üniversitesi, 2007
13. Güney Azərbaycan folkloru. IV kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2015
14. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı: Elm və Təhsil. 2014
15. Məmmədova M. "Kəpənək" uşaq oyununun tipoloji xüsusiyyətləri təsəvvüf və xalq inancları kontekstində /Axtarışlar. Elmi toplusu, №1. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2014, s.21-32.
16. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı: Çıraq, 2009
17. Şəxsi arxiv materiallarımdan (əsasən Ordubad rayonu və Naxçıvan şəhərində toplanmışdır).
18. www.dersimiz.com/tekerleme/tekerlemeler
19. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Sasirtmacalar-Yaniltmacalar>
20. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Cocuk-Tekerlemeleri>

UOT: 811.512.162

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL İNGİLİS-AMERİKANİZMLƏR

AYTƏN HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi

aytenhuseynova88@gmail.com

XÜLASƏ

Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən cəhətlərdən biri də beynəlmiləl ingilis-amerikanizmlərin sayının sürətlə artmasıdır. İngilis-amerikanizmlər Azərbaycan dilinə XIX əsrdən daxil olmağa başlasa da, onların axını XX əsrə qədər zəif idi. Azərbaycan və ingilisdilli ölkələr arasındakı əlaqələr XX əsrdə olduğu kimi yüksək deyildi. XX əsrin sonlarından Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində ingilis-amerikanizmlərin aktiv axını müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ingilis-amerikanizmlər daha geniş sahələri əhatə edir və gündəlik fəaliyyətimizdə də onlar tez-tez işlənir. Məqalədə ingilis dilinin qlobal statusu, dünyada geniş yayılma və işlənməsinə səbəb olan faktorlar təhlil edilir. Məqalədə həmçinin Azərbaycan dilində işlənən ingilis mənşəli söz-terminlərin müxtəlif strukturlu termin, termin-söz birləşmələri şəklində formalaşması və onların yayılma sferaları araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ingilis dili, beynəlmiləl termin, ingilis-amerikanizmlər, qlobal dil.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫЕ АНГЛО-АМЕРИКАНИЗМЫ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Одной из особенностей процессов, происходящих в современной терминологии, является стремительный рост числа интернациональных англо-американизмов. Хотя англо-американизмы начали проникать в азербайджанский язык в XIX веке, их поток был слаб до XX века. Связи между Азербайджаном и англоязычными странами были не такими высокими, как в XX веке. С конца XX века наблюдается активный приток англо-американизмов в терминологическую систему азербайджанского языка. Англо-американизмы, используемые в азербайджанском литературном языке, охватывают более широкое поле, и они часто используются в нашей повседневной деятельности. В статье анализируется глобальный статус английского языка, факторы, вызывающие широкое распространение и развитие в мире. В статье также исследуются сферы формирования и распространения слов английского происхождения, используемых в азербайджанском языке, в виде различных структурных терминов, терминов и словосочетаний.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, английский язык, интернациональный термин, англо-американизмы, глобальный язык.

INTERNATIONAL ANGLO-AMERICANISMS IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

ABSTRACT

One of the features of the processes taking place in modern terminology is the rapid growth of the number of international Anglo-americanisms. Although anglo-americanisms began to penetrate the Azerbaijani language in the 19th century, their flow was weak until the 20th century. Relations between Azerbaijan and English-speaking countries were not as high as in the XX century. Since the end of the XX century, there has been an active influx of anglo-americanisms into the terminological system of the Azerbaijani language. The Anglo-americanisms used in the Azerbaijani literary language cover a wider field, and they are often used in our daily activities. In article is analyzed the global status of the English language and the factors that cause its wide spread and development in the world. In article is also researched the areas of formation and distribution of words of English origin used in the Azerbaijani language in the form of various structural terms, terms and phrases.

Keywords: Azerbaijani language, English language, international term, anglo-americanisms, global language.

İngilis dili dünyəvi ünsiyyət dilidir. Heç təsadüfi deyil ki, ingilis dilini “XX əsrin latını” adlandırırlar. XX əsrin sonundan Azərbaycan dilinə keçən alınmaların böyük qismi ingilis-

amerikanizmlərin payına düşür. Müasir dövrdə ingilis-amerikanizmlər Azərbaycan dilində çoxluq təşkil edir və hər insan gündəlik həyatda onlardan müəyyən dərəcədə istifadə edir. Hər gün TV bizə bir axın informasiya ötürür ki, burada ingilisdilli sözlər qaçılmaz hal alıb. Belə ki, qloballaşma, iqtisadiyyat, maliyyə, siyasət və digər fəaliyyət sahələrində beynəlxalq təşkilatların yaranması, yeni kommunikasiya texnologiyalarından (internet, peyk tv) istifadə dildə neologizmlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

İngilis dili müasir dünyada qlobal dildir. Dilin qlobal status qazanması üçün müəyyən faktor və şərtlərin, məsələn, ölkədə davamlı siyasi və sosial, eləcə də hərbi və iqtisadi vəziyyətin olması vacibdir. Hal-hazırda məhz ingilis dili bu tələblərə daha çox cavab verir.

Müasir tədqiqatlarda “qlobal ingilis dili” [7], “dünyəvi ingilis dili” terminləri işlənir. “Qlobal ingilis dili” termini dedikdə, indiki dövrdə yayılmış və işlənmiş, beynəlxalq ünsiyyəti təmin edən və dünya ictimaiyyətini birləşdirməyə səbəb olan ingilis dili başa düşülür.

Dilçiliyə “qlobal dil” termini D.Kristal tərəfindən gətirilmişdir. Hesab olunur ki, dilin qlobal statusa çatması üçün onun dünya dövlətlərinin əksəriyyətində xüsusi rolunun olması önəmlidir. D.Kristal bu statusun qazanılması üçün üç yol və ya dilin üç fərqli funksiyasını göstərir: “birincisi, bu əksər ölkələrin sakinləri üçün dövlət dilinin əsas funksiyasıdır. İkincisi, dil rəsmi status qazana və hakim orqanlarda, hüquq, reklam, KİV və təhsil sistemində yayıla bilər. Bu vəziyyətdə potensial olaraq qlobal dil üstünlüyü milli dilə verərək “ikinci”, eləcə də “birinci” ola bilər və onun öyrənilməsi vaxtından əvvəl başlanıla bilər: o həmçinin yarı-rəsmi ola, insan fəaliyyətinin bəzi sahələrində istifadə oluna bilər. Dilin qloballaşmasının üçüncü yolu ölkənin təhsil siyasəti ilə bağlıdır, rəsmi statusu olmadan belə dil tədrisdə prioritet sayıla bilər. Müəyyən xarici dilin seçimi üçün səbəblər müxtəlifdir. Onlar tarixi, siyasi zərurətdən və ya da ki, ticarət, mədəni və texnoloji əlaqələrin tələbindən irəli gələ bilər [7, səh.4].

Qlobal dil termini dedikdə, ictimai-tarixi şərtlərin hesabına geniş yayılmış istənilən təbii dünya dili anlaşılır. Qlobal dil aşağıdakı faktorlara cavab verməlidir: 1) dünyanın əksər ölkəsində dövlət dili kimi işlənməli; 2) müxtəlif dillərarası əlaqələrin reallaşmasında yüksək dərəcəyə malik olmalı və dövlət dili yox, işlək dil olaraq dövlətlərin bəzi sahələrində yarı-rəsmi dil kimi istifadə olunmalıdır.

Beləliklə, müasir dövrdə məhz ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət dili kimi işlənməsinə olan tendensiya açıq-aşkar bəllidir və bu da ona qlobal status rolunu verir. Planetin təxminən 400 milyon sakini üçün ingilis dili doğma dildir, digərləri isə ondan ikinci dil kimi istifadə edir. Bundan başqa ingilis dili bir çox beynəlxalq təşkilatların işçi dili sayılır: BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu), ÜST (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı), BMT, NATO, YUNESKO, AB və s.

Digər əsas səbəb isə ingilis dilinin dünyanın yüzdən artıq ölkəsində ən çox öyrənilən xarici dil hesab olunmasıdır. Hazırda bu dildə danışıqların sayı təxminən 1,5 mlrd. yaxın təşkil edir. Beləliklə, ingilis dili qloballaşmanın üç mərhələsini artıq keçmiş və dünya üzrə birinci dil hesab olunur, rəsmi dil statusuna malikdir və öyrənilən xarici dillər arasında dominantlıq mövqeyinə malikdir. Praktiki olaraq hər çıxan yeni kəşf, yeni vasitə ingilis dilində təlimata malikdir. Bundan əlavə, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar, hərəkatlar, keçirilən aksiyalarda vahid dildə ünsiyyət qurmaq tələbatı yarandı və bu da ingilis dili əsasında oldu.

İngilis dilinin qloballaşması elm və texnika sahəsində yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində mütəxəssislərin yeni nümunə, yeni sənədləşmənin tərtibi, həmçinin yeni vahid keyfiyyət standartlarının işlənilməsinə diqqətini yönəldir.

Onun bütün dünyada yayıldığını artıq elm və texnika kimi sahələr təsdiq edir. Ümumdünya şəbəkəsi İnternet, peyk televiziya da ingilis dilinin bütün dünyaya yayılmasına təsir edən əsas amillərdəndir.

Dünyada internetin artan sürətlə yayılması, kommunikasiyanın güclü vasitə olması universal dilə olan ehtiyacı artırır ki, bu da bütün dünyada internet istifadəçilərin ortaq anlaşmasını təmin edə bilər. Şəbəkə dilləri arasında ingilis dilinin faiz nisbəti ilə dominantlığı onunla izah olunur ki, saytların təxminən 70 %-i bu dildə yazılır, çünki əksər saytlar kommersiya xarakterlidir və ABŞ-da yaradılır. Bundan başqa, iki və çoxdilli ölkələrdə internet saytların sayı aşağıdır, o zaman qeyri-ingilisdilli ölkələrdə şəbəkələrdə səhifələr əksərən ingilis dilində fəaliyyət göstərir [6]. Statistika əsasən, qlobal şəbəkədə 80% informasiya ingilis dilindədir.

İngilis dilinin qloballaşması nəinki beynəlxalq ünsiyyətə xidmət edir, həmçinin siyasi əhəmiyyət daşıyır. K.Nəzirli ingilis mənşəli termin-sözlərin yaranmasının dilxarici səbəblərini aşağıdakı kimi qeyd edir:

- Amerika və Böyük Britaniya xalqlarının mədəni təsiri;
- Qərbyönlü ölkələrlə şifahi və yazılı əlaqələrin olması;
- İngilis dilinə marağın artması;
- İngilis dilinin beynəlxalq nüfuzu;
- Ayrı-ayrı sosial təbəqələrin ingilis mənşəli yeni termin-sözləri qəbul etməsi [2, səh.38]. Göründüyü kimi, müəllif ingilis dilinin beynəlxalq dil kimi inkişafının əsas səbəblərini müəyyənləşdirir.

Bəzi tədqiqatçılar ingilis-amerikanizmlərin doğma dilə gəlməsində pis bir şey görmür və hətta bunu vahidləşən dünyada qloballaşma prosesinin bir hissəsi hesab edirlər [8]. Digərləri isə o fikirdədirlər ki, doğma dildə xarici sözlərin artması müəyyən sərhədə qədər olmalı, çünki dil bu zaman konkret dil olmaqdan uzaqlaşır və anlaşılmaz slenqə çevrilir. Doğma dilə xarici sözlərin, əsasən də ingilis-amerikanizmlərin axınına qarşı əksər dövlətlər təhdidə miqyasda onların istifadəsini məhdud edən siyasət aparır. Lakin istənilən linqvistik hadisə müəyyən ekstralingvistik faktorlarla əlaqəlidir. Bu faktorlar hazırkı vəziyyətdə çox güman ABŞ-ın dünya miqyasının qəbul etdiyi aktiv mədəni ekspansiyasıdır. L.Arsoba yazır ki, ABŞ-ın siyasi, iqtisadi və texnoloji inkişafı dünya miqyasını amerikanın təsirindən asılı etdi və bununla da amerikan ingilis dili II Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq əhəmiyyət daşıdı [5]. Məhz ingilis dili sadalanan faktorlar gücünə hal-hazırda dünya dillərinə dominantlıq mövqeyindədir.

- 1) ABŞ əhalisinin sayı;
- 2) Müasir dünyada ABŞ-ın siyasi və hərbi vəziyyəti;
- 3) Yüksək inkişaf səviyyəsi və Amerikan iqtisadiyyatının miqyası;
- 4) Elektron inqilab, xüsusən kompüter texnologiyası və internet;
- 5) İngilisdilli KİV-in çoxsaylı olması;
- 6) Ümumdünya informasiya cəmiyyətinə qoşulmaq istəyi.
- 7) Amerikan mədəniyyətinin dünyaca məşhurluğu.

İngilis-amerikanizmlər Azərbaycan dilinə XIX əsrdən daxil olmağa başlasa da, onların axını XX əsrə qədər zəif idi. Azərbaycan və ingilisdilli ölkələr arasındakı əlaqələr XX əsrdə olduğu kimi yüksək deyildi. XX əsrin sonlarından Azərbaycan dilinin terminoloji sistemine

İngilis-amerikanizmlərin aktiv axını müşahidə olunmaqdadır. S.Quliyeva yazır ki, terminologiyada inkişaf xüsusiyyətləri arasında yeni terminlərin ingilis dilində formalaşması və yaranması mühüm yer tutur. İkinci xüsusiyyət ingilis dili ilə birbaşa əlaqələrin güclənməsi, termin yaradıcılığının daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. İngilis dilinin aparıcı mövqeyi getdikcə güclənir [1, səh.80].

Son dövrlər ingilis dilindən Azərbaycan dilinin terminoloji sistemə incəsənət və mədəniyyət (musiqi, kino və s.), kompüter, İKT, reklam texnologiyaları, elm, dəb və s. sahə ilə bağlı yeni aktual anlayışlar daxil olmaqdadır. "Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də qabaqcıl texnologiyanın qərbdə toplanması, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir. Ona görə də yeni əşya və anlayışlar artıq daha çox adları ilə birgə alınır. Nəticədə bu adlar dildə alınmalar kimi öz yerini tutur. İngilis dilli söz və amerikanizmlərin dilin lüğət tərkibindəki çəkisi artır" [3,səh.113].

Azərbaycan dilinə daxil olan ingilisdilli bir çox yeni termin söz-birləşmələr sistemli şəkildə dilimizin qrammatik quruluşuna təsir edir. Artıq Azərbaycan dilində *blək-aut*, *vəb-brauzer*, *print-server*, *praym-taym*, *pik-taym*, *internet-provayder*, *intranet*, *podkasting*, *saund-bayt* və s. müxtəlif quruluşlu termin söz-birləşmələrdən daha geniş formada istifadə edilir. Terminlərin tədqiqatı zamanı məlum olur ki, ingilis dilinin terminoloji sistemində mürəkkəb strukturlu terminlər Azərbaycan dilində bir söz kimi işlənir. Məsələn, *log in* < *login* – kompüter sistemə daxil olmaq üçün hərflər və rəqəmlərdən ibarət fərdi qeydiyyat yazısı; *body text* < *boditekst* – qəzet, jurnal və kitabın, digər çap məhsulunun, veb-səhifənin məzmununun (kontentinin) əsas hissəsini formalaşdıran mətn; *flash mob* < *flaşmob* – bir qrup insanın gözlənilmədən ictimai yerdə toplaşaraq qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi və cəld dağılışdığı qeyri-adi aksiya; *sock puppet* < *sokpappet* – İnternetdə süni olaraq yaradılmış yalançı personaj, gerçəklikdə mövcud olmayan istifadəçi və s. Yaxud da ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində qoşa söz modelində işlənən terminlər: *flash card* < *flaş-kart* – rəqəmsal informasiyanın yazılması və saxlanması üçün elektron yaddaş qurğusu; *sim card* < *sim-kart* – mobil telefonlarda nömrə yazılan elektron kart; *webmaster* < *vəb-master* – veb qovşağın yaradılmasına, onun işləmə qabiliyyətinə və onda yeniliklər etməyə cavabdeh şəxs və s.

Bu gün Azərbaycan dilində işlənən ingilis-amerikanizmlər daha geniş sahələri əhatə edir. İngilis-amerikanizmlərin daha çox istifadə olunduğu sahə KİV-in (tv, radio, kino, elektron mass-media, yazılı pressa) payına düşür, çünki KİV alınma sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olmasında əsas vasitə sayılır. Qəzet, informativ tele və radioproqramların dili ingilis-amerikanizmlərlə zəngindir. Müşahidələrə əsasən, müasir dövrdə KİV-elektron yolla keçən söz-terminlər daha çoxluq təşkil etməkdədir. Məsələn, *realiti-şou*, *praym-taym*, *kasting*, *prodakşn*, *reyting*, *blək-out*, *pik-taym*, *lid*, *makreyker*, *nyusmeyker*, *nyusrum*, *bobsley*, *frilansler*, *tretman* və s.

Mədəniyyət, iqtisadiyyat, biznes, kompüter texnologiyaları və s. kimi fəaliyyət sahələrinin aktual və dinamik inkişafı, Azərbaycan dilinə böyük miqdarda ingilis-amerikanizmlərin axınına səbəb oldu.

Dünyada gedən proseslərlə, ictimai-siyasi dəyişiklərlə bağlı yaranmış ingilis mənşəli terminlər: *sammit*, *tender*, *mitinq*, *parlament*, *lider*, *biznes*, *impiçment*, *mer*, *brifinq*, *eskalasiya*, *lokaut* və s.

İngilis-amerikanizmlərin intensiv daxil olması iqtisadi terminologiyada da müşahidə olunur, çünki məhz bu sahələr son iki yüz illikdə daha köklü dəyişiklərə məruz qalmışdır. Məsə-

lən, vauçer, defolt, overdraft, ofşor, spiçrayter, astroterfinq, fyuçers, françayzinq, varrant, autsorsinq, anderaytinq, baydaun, beñçmarkinq, eksport, import, dempinq, çek, barter, trest, overdrayf, nau-hau, piar, prays-list, broker, lizing, riteyler, reliz, autsayder və s.

Nəqliyyat sahəsi ilə bağlı olan terminlər: *radar, tunel, spoyler, rels, heçbek, buldozer, çarter, eskalator, pikap, naviqator* və s.

Hələ iyirmi il əvvəl məhsul və xidmət reklamları bizə yad gəlirdi. Reklam biznesi o qədər sürətlə bizim həyata daxil oldu ki, hal-hazırda həyatımızı reklamsız təsəvvür edə bilmərik. Müasir reklamlar isə diqqət cəlbədən və prestijli xarici sözlərlə, xüsusən ingilis-amerikanizmlərlə zəngindir. Reklam sahəsi ilə bağlı dilimizə daxil olan ingilis-amerikanizmlər: *brend, pray-list, sloqan, advertial, poster, bilbord, klifhenger, daycest* və s. kimi sözləri nümunə göstərmək olar.

İncəsənətlə bağlı olan terminlər: *şou, şou-men, tolk-şou, sinql, trek, saundtrək, remeyk, çart, dj* və s.

Son dövrlər dəbə maraq dilə ingilis-amerikanizmlərin daxil olmasına zəmin yaratdı: *top, fedora, qlamur, bluz, jemper, tunik, meykap, trend, botford, trençkot, snikers, oversayz, vinteç, outlet, luk, bodi, klaç, legins* və s.

Kosmetoloji sahə ilə bağlı terminlər: *konsiler, piling, lifting, meyk-ap, pirsinq, skrab, botoks, tonik, muss* və s.

Yeni idman oyunları və növlərinin yaranması, son illər Azərbaycanın müxtəlif nüfuzlu idman yarışlarına ev sahibliyi etməsi yeni idman terminlərinin Azərbaycan dilinə daxil olmasına zəmin yaratdı. Məsələn, *bodibildinq, snoubord, armrestling, poverlifting, dayvinq, sörfinq, peyntbol, şeypinq, skeytbord, maç, terkinq, qol, start, taym, aut, həndbol, boks, finiş, rekord, basketbol, ring, hokkey, dopinq* və s. Yeni ingilis mənşəli beynəlmiləl alınmalar idmanın yeni növləri ilə bağlı olaraq yaranır və terminoloji xarakter daşıyır.

Yeni ixtiralar nəticəsində də Azərbaycan dilinə ingilis sözləri axın etməyə başlayır: *elektrik avtomobili* – elektrik enerjisi ilə işləyən bir və ya bir neçə mühərrikdən ibarət avtomobil; *giroskuter* – küçə elektrik nəqliyyat vasitəsi olan ikitəkərli skuter.

Müasir dövrü kompüter və internetsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İngilis dili kompüter sahəsinin rəsmi dili sayılır. Dilin lüğət tərkibini əsaslı formada genişləndirən İTK və interneti xüsusi sahə kimi ayırmaq lazımdır. Bu gün biz internet dövründə yaşayırıq və bu səbəbdən elektron yenilik sensor və insan şüuruna qlobal ekspansiya ilə müşahidə olunur. Hiss olunmadan insan davranışına müəyyən dərəcədə təsir edən İnternet dil kommunikasiya proseslərinə təsir edir. Bu tip təsirlərin nəticəsi kimi kompüter, elektron texnologiyaları sahəsi ilə bağlı dilə çoxsaylı ingilis-amerikanizmlər daxil oldu: *loqin, nik, bloqosfer, podkast, proksi-server, kontent, akkaunt, həştaq, link, mikşer, trekinq, trolling, vebinar, vebkasting, sokpappet, sound-bayt, trevelling, listing, trolling, bufer, brauzer, display, ekstranet, haytek, hotmeyil, soket, dek, koted, dok-fayl* və s.

Dildə işlənən ingilis mənşəli terminləri də iki yerə bölmək olar: terminoloji səciyyə daşıyan İTK terminləri: *dok-fayl, kodek, sirkumfleks, listing, trolling, histerezis, exopleks, dek, katod, soket, proksi-server, sniffer, interfeys, faks, kartric, bufer, drayver, bloqosfera, brauzer, provayder, display, ekstranet, fişinq, haytek, hotmeyil* və s.

Sosial şəbəkələr gündəlik həyatımıza o qədər nüfuz edib ki, artıq İTK terminləri ictimailəşərək gündəlik nitq proseslərində geniş istifadə olunur. Məsələn, *smartfon, printer, modem, sayt, fayl, skaner, vay-fay, fləş, link, feysbuk, vatsap, vayner, loqin, instaqram, twitter* və s. İngilis dili-

nin bazasında yaranan hesablaşma texnikasının terminologiyası yeni sözlərlə artır və bu sözlər kompüterdən istifadə edən insanların nitqində daha çox işlənir. Əvvəllər bu terminlər yalnız kompüter istifadəçilərinin məhdud dairəsi üçün anlaşılırdı, lakin 90-cı illərin sonu onların determinləşmə tendensiyası üzə çıxmağa başladı və məişətdə internetin geniş yayılması ilə dil daşıyıcılarının danışıqında aktiv işlənməyə başladı. İldən-ildən bu istifadəçilərin sayının artması ilə əlaqədar olaraq bu ingilis-amerikanizmlər terminoloji sahədən gündəlik nitqə keçir.

Son illər əmək bazarında informasiya texnologiyaların inkişafı ilə bağlı yeni peşələr yaranmaqdadır. XXI əsrdə sığorta, İTK, iqtisadiyyat, incəsənət, dizayn və s. kimi sahələr ilə bağlı xeyli peşələr yaranmışdır. Məsələn, *veb-dizayner, bloger, vayner, jobber, merçendayzer, supervayzer, anderrayter, yutuber, broker, imicmeyker, stilist, kolorist* və s.

Son dövrlər Amerikan kinolarının yayılması və yerli televiziya, kinoteatrlarda nümayişi ilə Azərbaycan dilinə *blokbaster, triller, western* kimi sözlər daxil oldu.

İngilis dilindən alınmaların bir səbəbi də söz birləşməsinin bir sözlə ifadə etmək tendensiyasıdır. Məsələn, *snayper* – sərrast atıcı; *inauqurasiya* – ölkə prezidentinin vəzifəyə keçməsi üçün mərasim; *killer* – muzzdlu qatil və s.

İngilis-amerikanizmlər dünyanın bütün dillərində özünə yer tutmuşdur və demək olar ki, beynəlmiləl alınmaların böyük bir hissəsi məhz ingilisdilli sözlərdir. Hazırda informasiyanın ötürülməsində ingilis terminləri dəqiq və lakonik vasitə sayılır, doğma dilimizi zənginləşdirir və doldurur, lakin bununla yanaşı bəzi dil daşıyıcılarının anlamasında baryerlər yadır. Lazımı alınmalarla yanaşı lazım olmayan alınmalar da var ki, onların istifadəsini cəlb edicilik, prestijlik, daha dəbli müasir sözə meyilliliklə izah etmək olar. Məsələn, *dedlayn* – son tarix; *yuzer* – istifadəçi; *layk* – bəyənmək və s.

Hazırda müasir Azərbaycan dilində ingilis mənşəli sözlərin işlənməsi qaçılmaz haldır. Bunu Azərbaycanın dünyanın digər ölkələri ilə genişlənən əlaqələri, informasiyanın beynəlxalq mübadiləsinə zərurəti, yeni ideya, əşya, texnologiyaların yaranması və yayılması zəruri edir. Yeni anlayışları adlandırma, onların beynəlmiləşməsinə tələbat yaradır. Müasir həyatın elmi-texniki proqreslə aktual əlaqəsi, ABŞ və Böyük Britaniyanın beynəlxalq məkanda aparıcı rolu ingilis dilindən beynəlmiləl söz-terminlərin alınma prosesini qaçılmaz edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyeva S.M. Müasir dövrdə terminologiyanın inkişaf xüsusiyyətləri haqqında // Terminologiya məsələləri. Bakı: 2015, №1, s. 80-87
2. Nəzirli K. Dövri mətbuatda ingilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu. Bakı, 2003. 130 s.
3. Sadıqova S.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı, Avropa, 2016, 396 s.
4. Эндерби К. Может ли существовать международный язык? // Международная жизнь. М.: Прогресс, 1990. № 5. С. 63–71.
5. Arsoba, Leszek. Varieties of English: English around the world/7p/ <http://kfa.univ.szczecin.pl/histvar/arou.html/p/3-4>
6. Baccassino L. F. Internet - The Flagship of Global English? // <http://tesionline.corriere.it/default/tesi.asp?id=5236> - 2000
7. Crystal D. English as a global language. UK: CUP, 1997. 150 p.
8. McCrum R., Cran W., MacNeil R. The Story of English. L.: Faber and faber, 1992. 468 p.

UOT:612.42

MÜXTƏLİF TEMPERAMENTLİ TƏLƏBƏLƏRİN BAŞ BEYNİN TƏPƏ VƏ ƏNSƏ PAYINDA EEG-NİN TEZLİYİNƏ EMOSİONAL GƏRGİNLİYİN TƏSİRİ

T.V .RÜSTƏMOVA

Cəncə Dövlət Universiteti

Ə.H.KAZIMOV

Azərbaycan Tibb Universiteti

rustamovatukeyzban72@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalə sinir sisteminin temperamentdən asılı olaraq I-ci kurs tələbələrində imtahan prosesinin təpə və ənsə payında alfa,beta,delta və teta dalğaların tezliyinin dəyişməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatlar imtahandan 2 ay əvvəl, imtahandan 30 dəqiqə əvvəl və imtahandan 30 dəqiqə sonrakı dövrlərdə aparılmışdır. Tədqiqata başlamazdan əvvəl tələbələrin sinir sisteminin temperament tipləri, fərdi və situativ həyəcan səviyyələri öyrənilmişdir . Müxtəlif temperament tipinə aid tələbələrin təpə və ənsə paylarında elektroensefolaqraf (EEG) vasitəsi ilə alfa,beta,delta və teta dalğalarının tezliyi hər 3 qrupda müəyyənləşdirilmişdir. : adi günlərdə (AG), imtahandan əvvəl (İƏ) və imtahandan sonra (İS). Müəyyən edilmişdir ki, bütün mərhələlərdə I-ci kursda tələbələrin beynin elektrik aktivliyində tiplər arasında nəzərə çarpan dərəcədə fərq müşahidə edilir. Eləcə də qruplararası fərq statistik baxımdan etibarlı olmuşdur. Həmin yaşda AG, İƏ və İS mərhələlərin müqayisəsində melanxolik tiptə statistik baxımdan daha nəzərəçarpan etibarlılıq əldə edilmişdir. Baş beynin hər iki nahiyəsində beta dalğaların tezliyi digər dalğaların tezliyindən daha kəskin yüksəkdir.

Açar sözlər: situativ-həyəcan, mərkəzi sinir sisteminin tipləri , sanqvinik, fleqmatik, melanxolik,xolerik.

THE EFFECT OF EMOSIONAL TENSION TO THE SPEED OF EEG IN THE CARDINAL AND NAPE PART OF BRAIN OF STUDENTS WITH DIFFERENT CHARACTER

ABSTRACT

The article is devoted to the change in the frequency of alpha, beta, delta and theda waves in the cardinal and nape part of the brain of first year students in examination process. The research was conducted 2 months before the exam, 30 minutes before the exam and 30 minutes after the exam. Before starting the study, the temperament types, individual and situational levels of nervous system of the students were studied. The frequency of alpha ,beta, delta and theda waves was determined in all three groups by electroencephalograf of students with different temperament; normal days(ND), efore the exam (BE) and after the exam(AE). It was found that at all stages in the first year there is a significant difference between the types in the electrical activity of the brain of students. The intergroup differences were also statistically significant. At the same age, the melancholic type was demonstrated more reliability in ND, BE, and AE. The frequency of beta waves in both regions of the brain is sharply higher t

Keywords: situational-anxiety, types of central nervous system, sanguine, phlegmatic, melancholic, choleric.

Giriş

Müasir neyrofiziologiyanın əsas problemlərindən biri də şagirdlərin və tələbələrin dərs və imtahan prosesində və ondan sonra dövrdə yaranan yüksək səviyyəli situativ həyəcanın tədqiqi mexanizmidir (1,2,7,8,9,10). Belə ki, faktiki olaraq imtahan psixoemosional gərginlik olub,bütöv orqanizmin funksional vəziyyətinə müxtəlif təsir göstərir. İmtahan zamanı emosional gərginliyin yaranması tələbənin həm subyektiv,həm də obyektiv vəziyyətinin qiymətidir (7,8). Göstərilir ki,imtahan ərəfəsində emosional gərginlk neyrofizioloji korrelyatoru baş

beynin müxtəlif nayihələri paylarının aktivliyinin yüksəlməsi baş verir (9;10). Bu proses yüksək səviyyəli həyəcanlı tələbələrdə baş beyin müxtəlif nahiyələrində EEG-nin bu və ya digər dalğalarının tezliyinin dəyişməsi baş verir (5,7,9,10,11,14). İmtahan situasiyasında emosional gərginliyin inkişafının motivləri müxtəlif tələbələrdə müxtəlif dərəcəli olur. Bunun əsas səbəbi isə lazımı nəticələrin əldə edilməsində inamın olmamasından yaranır(7,8). Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi əksər tələbələrdə imtahanın gözləmə situasiyasında həyəcan situasiyası yüksəlir (7,8,9,10). Son onillikdə baş beyin strukturlarının seçici inteqrasiya mexanizmlərinin aşkar edilməsi və həmçinin onların stres, eləcə də digər hadisələrin nəticəsi olan müxtəlif keyfiyyətli emosiyalar və motivasiyalar kimi müxtəlif funksional vəziyyətlərin formalaşmasında iştirakı baxımından bu problem tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir. Ona görə də tələbələrin imtahan prosesində bu vəziyyətlərin formalaşmasının neyrofizioloji mexanizminin bəzi aspektlərinin aşkarlanması məsələsi həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (1,2, 5,6,8, 12). Emosional gərginlik zamanı MSS-nin funksional vəziyyətinin dəyişiklik göstəricisi EEG-nin amplitud-tezlik xarakteristikasının dəyişməsidir(11,14). Bütün bunlarla yanaşı dərslər günündə və imtahan prosesində emosional gərginliyin təsir mexanizminin bəzi məqamları hələ də tam araşdırılmamış qalır. Tədqiq etdiyimiz problemin vacibliyi son illər adaptasiyanın pozulmasına, stresin inkişaf etməsinə, psixosomatik pozuntuların formalaşmasına səbəb qeyri-qənaətbəxş psixososial, ekoloji faktorların təzyiqi və insanın biopsixososial mahiyyəti arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə də izah edilir (13,14,15). Belə ki, bir sıra tədqiqatçıların yeniyetmə və gənclərdə (2,3, 12) qeyd etdikləri sinir pozulmalarının tezliyinin artmasını ilk növbədə neqativ psixososial faktorların təsiri və təhsil proqramının intensivləşməsi səbəbindən və s. sinir gərginlikləri ilə əlaqələndirirlər (11). Bu məsələlərin həyata keçirilməsi təhsil prosesi dövründə fizioloji normanın mütləq qiymətləri və funksiyaların sıx sistemarası əlaqələrini əks etdirən nisbətlər üçün nəzəri meyarlarının işlənilib hazırlanması zəruriliyi ilə sıx bağlıdır. Bu dəyişikliklərin yaş aspektlərinin və EEG korrelyatlarını emosional vəziyyətlərdə ayrı-ayrı fizioloji funksiyaların və onların inteqrasiyalarının reaktivliyini öyrənməsi vacibdir (12).

Beləliklə, müxtəlif emosiyalar zamanı fizioloji funksiyaların inteqrasiyasının sistem mexanizmlərinin tələbələrdə imtahan proseslərində öyrənilməsi müasir yaş fiziologiyasının, bütövlükdə biotibbin ən vacib problemlərindən biridir.

İndiki tədqiqatın məqsədi sinir sisteminin fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq I-ci kurs tələbələrində imtahan prosesinin emosional gərginliyinin neyrofizioloji korrelyatoru baş beyin təpə və ənsə paylarında EEG-nin alfa,beta,delta və teta dalğalarının amplitud dəyişməsini yaş qanunauyğunluqlarının müqayisəli araşdırmasıdır.

TƏDQIQATN MATERIAL VƏ METODLARI

Tələbələrin müxtəlif funksional vəziyyətlərinin neyrofizioloji və həyəcan korrelyatların yaş və fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərinin aşkarlanması məqsədilə 17 yaşlı 32 oğlan tələbənin iştirakı ilə yaş qrupu üzrə dinamik tədqiqat aparıldı. Tədqiqata Gəncə Dövlət Universitetinin biologiya-kimya fakültəsində təhsil alan oğlan tələbələr cəlb edilmişdir. Tədqiqatlar dərslər günündə (imtahandan 2 ay əvvəl), imtahandan 30 dəqiqə əvvəl və imtahandan 30 dəqiqə sonrakı dövrlərdə 3 qrupda aparılmışdır. Tədqiqatlara praktiki sağlam tələbələr könüllülük əsasında cəlb edilmişdir. Təcrübəyə başlamazdan əvvəl tələbələrin sinir sisteminin temperament tipləri Q.Ayzenka testi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Situativ həyəcan vəziyyəti Spilberqə görə üç müxtəlif vəziyyətdə: adi günlərdə (AG), imtahandan əvvəl (İƏ) və imtahandan

sonra (İS) test anketinin ekspres versiyası ilə təyin edilmişdir. Baş beyinin həyəcan səviyyəsinin təyini neyrofizioloji metodları içərisində əsas yerlərdən birini beyinin elektrik aktivliyinin yazılması (EEQ) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Neyrofizioloji eksperimentlər vaxtı adi vaxtda, imtahandan əvvəl və sonra EEQ qeydiyyatı 10-12 dəqiqə ərzində aşağıdakı nahiyələrdə aparılacaq: beyin qabığına ənsə (O sağ və sol), təpə (P sağ və sol). Elektrofizioloji tədqiqatlarda beynəlxalq «10-20%» quraşdırılma sistemi ilə 6 monopolyar aparmada: beyin qabığının təpə və beyin qabığının ənsə- nahiyələrdən (O sağ və sol) və təpə ((P sağ və sol) nahiyələrində qeydiyyatı 10-12 dəqiqə ərzində adi vaxtda, imtahandan əvvəl və sonra aparılmışdır), referent elektrod ipsilateral qulağın sığalığı üzərində yerləşdirilir «Neyron-spektr 6 A» («Neyrosoft» MMC, İvanovo) aparat-proqram kompleksinin, elektrod dəsti ilə aparılır və alınan EEQ-dalğaları Furyenin (sürətli dəyişdirilmə) üsulunun köməyi ilə tezlik-spektral analizə uğradılır. Hər aparmada ritm tezliyinin hər bir diapazonu (delta, teta, alfa, beta) üçün faiz göstəriciləri və spektr gücünün göstəriciləri, tezlik diapazonu üçün spektrin gücü (Neyrosoft-un göstərişlərinə müvafiq) hesablanır, α -diapazonun spektr gücünün (Mkv2) sıxlığının hesablanması üçün «Brainsys» və Blekman-Tyuni prosedurası istifadə edilir. Analizin müddəti – 8 s-dir. Tədqiqatın gedişində alınmış bütün rəqəm göstəriciləri müasir tövsiyələr nəzərə alınmaqla statistik təhlil olunub. Statistik təhlilin ilkin mərhələsində para metrik üsullardan istifadə edilib. Sonradan qruplardakı göstəricilərin sayı nəzərə alınaraq, əldə edilmiş nəticələri dəqiqləşdirmək məqsədilə qeyri-parametrik – asılı olmayan qruplar üçün U-Uilkoksonun (MannaUitni), asılı qruplar üçün isə T-Uilkoksonun cüt meyarı tətbiq edilib. Bütün hesablamalar EXCEL elektron cədvəlində aparılıb.

TƏDQIQATIN NƏTİCƏLƏRİ VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Tədqiqatın ilk mərhələsində 17 yaşlı tələbələrində baş beyin ənsə nahiyəsinin dalğaların tezliyində baş verən dəyişiklikləri tədqiq etdik. Əldə etdiyimiz bütün nəticələr cədvəl 1-də əyanlaşdırılmışdır. Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, 17 yaşlı tələbələrdə baş beyin sol təpə nahiyəsində adi gündə delta dalğaların tezliyi $2,1 \pm 0,1$ olduğu halda, bu göstərici imtahandan əvvəl artaraq $2,9 \pm 0,2$, ($P < 0,01$) bərabər olmuş, lakin imtahandan sonra isə bu miqdar dürüst ola-raq bir qədər azalmışdır ($2,6 \pm 0,2$). Analoji qanunauyğunluqlar baş beyin sağ təpə nahiyəsində müşahidə edilir. Belə ki, adi gündə delta dalğaların tezliyi $2,2 \pm 0,2$, imtahandan əvvəl $2,8 \pm 0,2$, ($P < 0,01$) artmış və imtahandan sonra isə $2,6 \pm 0,3$ dürüst olaraq bir qədər azalmışdır (cədv.1).

17 yaşlı tələbələrdə baş beyin sol təpə nahiyəsində adi gündə teta dalğaların tezliyi $4,7 \pm 0,2$, imtahandan əvvəl kəskin yüksələrək $6,9 \pm 0,4$, ($P < 0,001$) təşkil etmişdir. İmtahandan sonra da onun bu yüksəlmiş miqdarı adi gündən dürüst olaraq çox olsa da, imtahandan əvvəl nisbətən bir qədər azalaraq $6,5 \pm 0,3$ bərabər olmuşdur. Baş beyin sağ təpə nahiyəsində isə adi günlə ($5,1 \pm 0,2$) müqayisədə delta dalğaların tezliyi imtahandan əvvəl 37,5% yüksələrək $7,0 \pm 0,2$, ($P < 0,01$) bərabər olmuşdur. Bu səviyyə imtahandan sonra isə dürüst olaraq bir qədər azalaraq $6,3 \pm 0,4$ təşkil etmişdir.

Baş beyin sol təpə nahiyəsində alfa dalğaların tezliyində bir qədər fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, imtahandan əvvəl alfa dalğaların tezliyi adi gündə ($9,8 \pm 0,5$) cəmi 11,1% yüksələrək $10,9 \pm 0,4$ bərabər olmuşdur. İmtahandan sonra isə bu miqdar 15,3% yüksəlmiş və $11,3 \pm 0,4$ təşkil etmişdir (cədv.1). Baş beyin sağ təpə nahiyəsində alfa dalğaların tezliyi adi gündə $9,6 \pm 0,4$ olmuş, imtahandan əvvəl $11,0 \pm 0,5$ və imtahandan sonra $11,1 \pm 0,7$ praktik olaraq bir-birindən fərqlənməmişdir (cədv.1).

Baş beynin sol tƏpƏ nahıyyəsində beta dalğaların tezliyi adi gündə $14,8 \pm 0,4$, imtahandan əvəl 25% yüksələrək $18,2 \pm 0,2$, imtahandan sonra da 27,6% artaraq $18,5 \pm 0,5$ bərabər olmuşdur. Bu vaxt analoji qanunauyğunluqlar sağ tƏpƏ nahıyyəsində beta dalğaların tezliyində də əldə edilir. Bu səviyyə adi gündə $15,7 \pm 0,7$, imtahandan əvəl $17,8 \pm 0,3$, imtahandan sonra $18,3 \pm 0,6$ olmuşdur (cədv.1).

Əldə etdiyimiz bütün nəticələr cədvəl 1-də əyaniləşdirilmişdir.

Cədvəl 1. 17 yaşlı tələbələrə baş beynin tƏpƏ payının sağ və sol nahıyyəsində müxtəlif parametrlərdə melonxolik tipli digər tiplərlə EEG-nin tezlik göstəricilərinin (hs) müqayisəli təhlili ($M \pm m$)

P sol	Adi gün				İmtahandan əvvəl				İmtahandan sonra				
	Delta	Teta	Alfa	Beta	Delta	Teta	Alfa	Beta	Delta	Teta	Alfa	Beta	
	2,1	4,7	9,8	14,8	2,9	6,9	10,9	18,2	2,6	6,5	11,3	18,5	
	0,1	0,2	0,5	0,4	0,2	0,4	0,4	0,2	0,2	0,3	0,4	0,5	
	2	4	8	13	2	5	10	18	2	5	9	16	
	3	5	12	16	4	9	12	19	3	8	13	20	
pa					0,027	0,012	0,122	0,012	0,035	0,012	0,031	0,018	
pə									0,268	0,126	0,553	0,575	
pf	0,025	0,865	0,017	0,496	0,547	0,173	0,537	0,441	0,006	0,147	0,299	0,265	
px	0,082	0,004	0,824	0,007	0,001	0,447	0,283	0,000	0,532	0,475	0,349	0,196	
ps	0,003	0,016	0,687	0,036	0,050	0,477	0,024	0,004	0,016	0,119	0,391	0,228	
P sağ	2,2	5,1	9,6	15,7	2,8	7,0	11,0	17,8	2,6	6,3	11,1	18,3	
	0,2	0,2	0,4	0,7	0,2	0,4	0,5	0,3	0,3	0,4	0,7	0,6	
	1	4	8	14	2	6	9	17	1	5	8	16	
	3	6	11	20	4	9	13	19	4	8	13	20	
	pa				0,092	0,018	0,091	0,051	0,057	0,031	0,057	0,028	
	pə								0,401	0,028	0,933	0,292	
	pf	0,227	1,000	0,088	0,306	0,033	0,732	0,798	0,231	0,019	0,058	0,267	0,671
	px	0,050	0,013	0,625	0,075	0,010	0,562	0,397	0,002	0,397	0,476	0,306	0,306
	ps	0,153	0,166	1,000	0,395	0,045	0,476	0,083	0,004	0,099	0,372	0,719	0,422

Qeyd: Göstəricilər arasında fƏrqin statistik dƏrƏstliyi:

Pa - uyğun qrupda adi günün göstəriciləri ilə (cüt-Wilcoxon meyarına görə);

pə - uyğun qrupda imtahandan əvvəlki göstəriciləri ilə (cüt-Wilcoxon meyarına görə);

pf- fleqmatik tip qrupun göstəriciləri ilə (ranqlı Mann-Whitney meyarına görə);

px- xolerik tip qrupun göstəriciləri ilə (ranqlı Mann-Whitney meyarına görə);

ps- sanqvinik tip qrupun göstəriciləri ilə (ranqlı Mann-Whitney meyarına görə);

Baş beynin sol tƏpƏ payının delta, teta, alfa və beta dalğalarının tezlik göstəriciləri əsasında melonxolik tipli gƏncələrlə digər tiplərin adi gündə, imtahandan əvvəl və imtahandan sonrakı göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, imtahandan əvvəl delta, teta və beta dalğalarda, imtahandan sonra isə delta, teta, alfa və beta dalğalarda dƏrƏst olaraq ($P < 0,05$) dəyişmiş. Sağ tƏpƏ payında isə imtahandan əvvəl teta dalğalarda imtahandan sonra isə teta və beta dalğalarda fƏrq göstəricisi $P < 0,05$ olmuşdur. Sol tƏpƏ payda melonxolik tipli gƏncələrlə fleqmatik tipli müqayisəsi göstərir ki, adi gündə delta və alfa dalğalarda, imtahandan sonra delta dalğalarda fƏrq hiss olunduğu halda imtahandan əvvəl dalğalarda fƏrq hiss olunmadı. Sol tƏpƏ payda melonxolik tip ilə xolerik tipli adi gündə teta və beta dalğalarda, imtahandan əvvəl delta və beta dalğalarda fƏrq olmuşdur. Sol tƏpƏ payda melonxolik tipli ilə sanqvinik tipli müqayisəsi zamaı adi gündə delta və teta və beta dalğalar, imtahandan əvvəl alfa və beta dalğalar, imtahandan sonra isə delta dalğalarda fƏrq hiss olunur.

Sağ tƏpƏ payında delta, teta, alfa və beta dalğalarının tezlik göstəriciləri əsasında melonxolik tipli gƏncələrlə digər tiplərin adi gündə, imtahandan əvvəl və imtahandan sonrakı göstəricilərin müqayisəsi göstərdi ki, İmtahandan əvvəl teta, imtahandan sonra isə teta və beta

dalğalarda fərq hiss olunur. Sağ tərə payda melanxolik tipli gənclərlə fleqmatik tipin müqayisəsi zamanı məlum oldu ki, adi gündə fərq hiss olunmur. Amma imtahandan əvvəl və sonra delta dalğalarda fərq olmuşdur. Sağ tərə payda melanxolik tip ilə xolerik tipin adi gündə teta dalğalarda, imtahandan əvvəl delta və beta dalğalarda fərq olmuşdur. İmtahandan sonra dalğalarda fərq olmamışdır. Sağ tərə payda melanxolik tipi ilə sanqivirik tipin müqayisəsi zamanı adi gündə və imtahandan sonra fərq hiss olunmur. Amma imtahandan əvvəl delta və beta dalğada fərq olmuşdur.

Tədqiqatın növbəti mərhələsində 17 yaşlı tələbələrində baş beyin ənsə nahiyə lərinin dalğaların tezliyində baş verən dəyişiklikləri tədqiq etdik. Əldə etdi yimiz bütün nəticələr cədvəl 2-də əyaniləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı alınmış nəticələr göstərdi ki, 17 yaşlı tələbələrə baş beyin sol ənsə nahiyəsində adi gündə delta dalğaların tezliyi $3,0 \pm 0,3$, imtahandan əvvəl praktik olaraq dəyişməmiş ($3,1 \pm 0,1$) və lakin imtahandan sonra isə bu miqdar ($2,7 \pm 0,3$, $P < 0,1$) dürüst olaraq 10% ($2,7 \pm 0,3$, $P < 0,1$) azalmışdır (cədv.2). Baş beyin sağ ənsə nahiyəsində isə adi günlə ($2,2 \pm 0,4$) müqayisədə delta dalğaların tezliyi imtahandan əvvəl 31,8% ($2,9 \pm 0,3$, $P < 0,01$) artmış və imtahandan sonra isə dürüst olaraq azalaraq $2,5 \pm 0,3$ bərabər olmuşdur (cədv.2).

Baş beyin sol ənsə nahiyəsində adi gündə teta dalğaların tezliyi $5,2 \pm 0,5$, imtahandan əvvəl ($6,4 \pm 0,4$, ($P < 0,1$) və imtahandan sonra ($6,5 \pm 0,6$) dürüst olaraq artmışdır. Bu nəticələr onu göstərir ki, hər iki halda adi günlə müqayisədə teta dalğaların tezliyi dürüst olaraq 23-25 % $P < 0,05$ dəyişir (cədv.2). Baş beyin sağ ənsə nahiyəsində isə adi gündə teta dalğaların tezliyi $4,9 \pm 0,5$, imtahandan əvvəl $6,9 \pm 0,5$, ($P < 0,01$) artmış və imtahandan sonra isə $6,3 \pm 0,7$ dürüst olaraq bir qədər azalmışdır (cədv.2). Göründüyü kimi adi günlə müqayisədə teta dalğaların tezliyi hər iki halda yüksəlmiş, lakin imtahandan sonra bir qədər azalmışdır (cədv.2).

Cədvəl 2. 17 yaşlı gənclərin baş beyinin tərə payının sağ və sol nahiyəsində müxtəlif parametrlərdə melonxolik tipin digər tiplərlə EEQ-nin tezlik göstəricilərinin (hs) müqayisəli təhlili ($M \pm m$)

O sol	Adi gün				İmtahandan əvvəl				İmtahandan sonar					
	Delta	Teta	Alfa	Beta	Delta	Teta	Alfa	Beta	Delta	Teta	Alfa	Beta		
	3,0	5,2	10,0	16,1	3,1	6,4	10,6	17,5	2,7	6,5	10,8	17,8		
	0,3	0,5	0,7	0,4	0,1	0,4	0,7	0,4	0,3	0,6	1,0	1,2		
	2	3	6	14	3	5	7	16	2	4	7	11		
	4	7	12	18	4	8	14	20	4	9	14	23		
	pa				0,833	0,063	0,462	0,031	0,085	0,091	0,310	0,208		
	pə								0,203	0,726	0,672	0,575		
	pf	0,122	0,864	0,171	0,307	0,265	0,495	0,126	0,394	0,074	0,171	0,394	0,734	
	px	0,476	0,285	0,594	0,790	0,562	0,754	0,449	0,029	0,349	0,397	0,689	0,533	
	ps	0,858	0,929	0,285	0,722	0,091	0,033	0,119	0,018	0,140	0,533	0,859	0,656	
O sağ		2,2	4,9	9,7	16,0	2,9	6,9	10,5	17,1	2,5	6,3	10,4	17,4	
		0,4	0,5	1,1	0,6	0,3	0,5	0,9	0,6	0,3	0,7	1,1	1,3	
		1	3	4	13	2	5	7	15	2	4	6	10	
		4	7	12	18	4	9	14	20	4	9	14	22	
		pa				0,161	0,018	0,233	0,123	0,889	0,123	0,233	0,326	
		pə								0,106	0,036	0,944	0,889	
		pf	0,233	0,607	0,349	0,865	0,346	0,864	0,496	0,089	0,087	0,349	0,234	0,307
		px	0,032	0,285	0,374	0,756	0,656	0,562	0,283	0,130	0,107	0,656	0,929	0,247
		ps	0,227	0,593	0,285	0,824	0,182	0,824	0,213	0,075	0,089	0,349	0,929	0,656

Qeyd: Göstəricilər arasında fərqi statistik dürüstlüyü cədvəl 1-də verilən kimidir.

Baş beyin sol ənsə nahiyəsində alfa dalğaların tezliyi adi gündə $10,0 \pm 0,7$, imtahandan əvvəl $10,6 \pm 0,7$, imtahandan sonra isə $10,8 \pm 1,0$ olmuşdur ki, bu da nəzərə çarpan dəyişiklik

deyil. Baş beynin sağ ənsə nahiyəsində isə $9,7 \pm 1,1$, imtahandan əvvəl $10,5 \pm 0,9$, imtahandan sonra isə $10,4 \pm 1,1$ olmuşdur. Göründüyü kimi baş beynin hər iki payında teta dalğalarının tezliyi bütün hallarda bir o qədər ciddi fərqlənməmişdir (cə.d.2).

Baş beynin sol ənsə nahiyəsində beta dalğaların tezliyi adi günə ($16,1 \pm 0,4$) müqayisədə imtahandan əvvəl ($17,5 \pm 0,4$) və imtahandan sonra ($17,8 \pm 1,2$) $8,6-10,5\%$ yüksəlmiş. Qeyd etmək lazımdır ki, baş beynin sol ənsə nahiyəsində beta dalğaların tezliyi digər dalğaların tezliyindən kəskin olaraq yüksəkdir (cə.d.2). Baş beynin sağ ənsə nahiyəsində beta dalğaların tezliyi adi gündə $16,0 \pm 0,6$, imtahan dan əvvəl $17,1 \pm 0,6$, imtahandan sonra $17,4 \pm 1,3$ olmuşdur (cə.d.2). Göründüyü kimi beynin sağ ənsə nahiyəsində beta dalğaların tezliyi baş beynin sol ənsə nahiyəsində beta dalğaların tezliyinə müvafiq olaraq dəyişmişdir (cə.d.2).

Baş beynin sol ənsə payının delta, teta, alfa və beta dalğalarının tezlikləri melankolik tipli tələbələrə digər tiplərin göstəriciləri ilə müqayisədə adi gündə və imtahandan sonra fərq hiss olunmasa da, imtahandan əvvəl beta dalğalarda dürüst olaraq fərq hiss olunur ($P < 0,05$). Baş beynin sağ ənsə payında da adi gün və imtahandan sonra dalğalarda fərq hiss olunmur. Amma imtahandan əvvəl teta dalğalarda dürüst olaraq fərq hiss olunur ($P < 0,05$).

Baş beynin sol ənsə payda melankolik tipli tələbələrdə fleqmatik tipin müqayisəsi zamanı məlum oldu ki, adi gündə, imtahandan əvvəl və imtahandan sonra dalğalarda fərq hiss olunmadı. Baş beynin sol ənsə payda melankolik tip ilə xolerik tipin imtahandan əvvəl beta dalğalarda fərq olmuşdur. Baş beynin sol ənsə payda melankolik tipi ilə sanqivirik tipin müqayisəsi zamanı imtahandan əvvəl teta və beta dalğalar fərq hiss olunur.

Baş beynin sağ ənsə payında delta, teta, alfa və beta dalğalarının tezlikləri melankolik tipli tələbələrə digər tiplərin müqayisəsi göstərdi ki, imtahandan əvvəl və sonra teta dalğalarda fərq hiss olunur. Baş beynin sağ ənsə payda melankolik tipli tələbələrə fleqmatik və sanqivirik tipin müqayisəsində adi gündə, imtahandan əvvəl və sonra fərq hiss olunmur. Baş beynin sağ ənsə payda melankolik tip ilə xolerik tipin imtahandan əvvəl delta dalğalarda fərq əldə edilir.

Aparılmış tədqiqatların nəticəsinin təhlil əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, 17 (I kurs) yaşlı melankoliklərin baş beynin tərə və ənsə payında adi gündə praktik olaraq az, imtahandan əvvəl və imtahandan sonra bütün EEG dalğalarının tezliyinin ritmində müəyyən fərqlər əldə edilir. İmtahandan əvvəl yüksək həyacan səviyyəsində baş beynin sol tərə nahiyəsində EEG delta dalğasının tezliyi dəyişmişdir, lakin imtahandan sonra bu səviyyə azalır. Bunun əksinə olaraq imtahandan əvvəl yüksək həyacan səviyyəsində baş beynin sağ tərə nahiyəsində EEG delta dalğasının tezliyi artır ($9,10$). Sakit vəziyyətdə EEG-nin alfa dalğalarının ritmi zəif dəyişir. Bu fərq imtahandan əvvəl daha da nəzərə çarpandı. Aşağı kurs tələbələrində hamısında imtahanın nəticələrini gözləmə prosesi zamanı həyacan situasiyası yüksəlir ($8-9$; $11;12$). Ona görə də melankoliklərin baş beynin tərə və ənsə payında imtahandan əvvəl və imtahandan sonra keçirdiyi həyəcanla əlaqədar olaraq EEG dalğalarının ritmləri yüksəlir. Digər tərəfdə imtahan situasiyasında emosional gərginliyin inkişafının motivləri müxtəlif tələbələrdə müxtəlif dərəcəli olur. Bunun əsas səbəbi isə lazımı aşağı kurs tələbəsinin lazımı nəticələrin əldə edilməsində inamın olmamasından yaranır. Faktiki olaraq imtahan psixosomiyal gərginlik olub, bütöv orqanizmin funksional vəziyyətinə müxtəlif təsir göstərir. İmtahan zamanı emosional gərginliyin yaranması tələbənin həm subyektiv, həm də obyektiv vəziyyətinin qiymətidir. Ona görə də imtahandan əvvəl I kurs tələbələrində fərdi və həyacan situasiyası yüksək bal həddində dəyişir (12). Tələbələrin imtahan I kurs situasiyasında

emosional gərginlik neyrofizioloji korrelyatoru baş beynin müxtəlif yarıqları paylarının aktivliyinin yüksəlməsi baş verir (8,9). İmtahandan əvvəl Lyuşer testinə görə stres göstəriciləri və Spilberq testinə görə həyəcan reaktivliyi yüksək olan tələbələrdə bu və ya digər EEQ ritmləri baş beynin tərə və ənsə payında imtahandan əvvəl etibarlı olaraq yüksək olur (8,9,16). Bu tələbələrdə imtahan situasiyasında emosional gərginliyə qarşı adaptasiyası aşağı səviyyədə olur.

Bütün bunlardan fərqli olaraq 17 yaşlı (I kurs) melanxolik tipində baş beynin sağ və sol tərə və ənsə paylarında EEQ-nin beta qalğalarının tezliyi melanxolik tipində digər qalğaların tezliyindən kəskin yüksəkdir. Melanoxoliklərin göstəricilərinin xolerik və sanqivniklərlə müqayisəsi zamanı heç bir fərq hiss olunmur. Bu tələbələr də imtahan zamanı emosional gərginliyə qarşı adaptasiya tam formalaşmamış olur (18).

NƏTİCƏ

1. 17 (I kurs) yaşlı melanoxoliklərin baş beynin sağ və sol tərə və ənsə paylarında adi gündə praktik olaraq EEQ dalğalarının tezliyinin ritmi zəif dəyişir.
2. I -ci kurs melanoxolik tipli tələbələrində baş beynin sağ və sol tərə və ənsə paylarında imtahan prosesinin situativ-həyəcan səviyyəsinin təsirindən bütün EEQ dalğalarının tezliyinin ritmində bir sıra fərqlər əldə edilir. Belə fərq EEQ-nin delta dalğalarının tezliyində daha kəskin yüksəlməsində müşahidə edilir.
3. İmtahandan əvvəl və imtahandan sonra baş beynin sol və sağ ənsə və tərə paylarının delta, teta, alfa və beta dalğalarının tezlikləri melanxolik tipli tələbələrlə digər tiplərin göstəriciləri ilə müqayisədə EEQ dalğalarının tezliyində müxtəlif istiqamətli dəyişikliklər baş verir.
4. Sinir sisteminin gücündən, hərəkiliyindən və sabitliyindən asılı olaraq baş beynin EEQ dalğalarının tezliyinin ritimlərinin dəyişməsi imtahandan əvvəl və sonra müxtəlif olur. Əksər tezlikdə imtahandan sonra qismən azalma müşahidə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Александров А.Г., Лукьяненко П.И. Изменение уровней тревожности студентов в условиях учебной деятельности // Научное образование. Медицинские науки, 2016, №6, с.1-14.
2. Афтanas Л.И., Рева Н.В., Савотина Л.Н., Махнев В.П. Нейрофизиологические корреляты вызванных дискретных эмоций у человека: индивидуальный анализ // Росс. физиол. журн. 2004. Т. 90, № 12, с. 1457-1471.
3. Березнева Е.Ю., Крысова Т.И. Взаимосвязь мотивации учебной деятельности у подростков с видами темперамента, ситуативной тревожностью и межличностными отношениями в семье // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2015, №10-2, с.357-360.
4. Двоеносов В.Г. Физиологическая характеристика адаптивных индивидуально-типологических реакций организма при действии экстремальных факторов. Дис. ... док. биол. наук, М.: 2009, 354 с.
5. Лида Н.А. Особенности адаптивных воздействий студентов с разными индивидуально-типологическими характеристиками психической деятельности и вегетативной регуляции организма, Дис. Канд. мед. наук, Луганск, 2015, 147 с.
6. Судаков К. В. Адаптивный результат в функциональных системах организма // Успехи современной биологии. 2009, Т. 129, №1, с.3-9.
7. Щербатых Ю.В. Влияние показателей высшей нервной деятельности студентов на характер протекания экзаменационного стресса // Журнал ВНД им. И.Павлова. 2000, № 6, с. 959-965.

8. Юматов Е.А., Кузьменко В.А., Бадиков В.И., и др. Экзаменационный эмоциональный стресс у студентов. // Физиология человека, 2001, т.27, №2, с. 104-111.
9. Стрелец В.Б., Самко Н.Н., Голикова Ж.В. Физиологические показатели предэкзаменационного стресса. ЖВНД. 1998. Т.48. № 3. С.458-463.
10. Стрелец В.Б., Гарах Ж.В., Новотоцкий-Власов В.Ю. Сравнительное исследование гамма-ритма в норме, при экзаменационном стрессе и у больных с первым приступом депрессии // Журнал ВНД. 2006. Т. 56, № 2. С. 219–227.
11. Умрюхин, Е.А., Джебраилова Т.Д., Коробейникова И.И. и др. Связь результативности целенаправленной деятельности с параметрами ЭЭГ студентов в ситуации экзаменационного стресса // Психологический журнал. 2003, Т. 24, №3. - С. 88-93.
12. Bazanova O.M., Aftanas L.I. Individual EEG alpha activity analysis for enhancement neurofeedback efficiency: two case studies // Journal of Neurotherapy. 2010. Т. 14. № 3. С. 244-253.
13. Bratsas C., Papadelis C., Konstantinidis E., Pappas C. Towards emotion aware computing: An integrated approach using multi-channel neuro-physiological recordings and affective visual stimuli // IEEE Trans. Inf. Technol. Biomed. 2010. Vol. 14, № 3. P. 589–597.
14. Fingelkurts A.A., Fingelkurts A.A., Rytasala H. et al. Impaired functional connectivity at EEG alpha and theta frequency bands in major depression // Hum. Brain Mapp. 2007. Vol. 28, № 3. P. 247–261.
15. Schwarzer Ch., Buchwald P. Examination stress: measurement and coping // Anxiety, Stress & Coping: An Intern. Jour., 1477-2205, vol. 16, Issue 3, 2003, p. 247-249.

UOT: 82**TOMAS ELIOT POEZIYASINDA EPIQRAFLARIN ROLU****NURLANA AXUNDOVA**

Bakı Mühəndislik Universiteti

nuaxundova@beu.edu.az

XÜLASƏ

İngilis-Amerikan modernist ədəbiyyatının yenilikçi sənətkarlarından biri Tomas Eliotun poeziyası müxtəlifliyi, məna çalarlığı, dərin fəlsəfi ideyaları ilə XX əsr bədii estetikasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Onun yazdığı poetik nümunələrin əksər hissəsinin epigraflar ilə başlaması şairin yaradıcılığını olduqca şaxəli və rəngarəng edir. O, demək olar ki, bütün əsərlərində digər bədii nümunələrdən, hikmətli sözlərdən sitat gətirərək şeirlərini oxuculara təqdim edir. Sənətkar epigraflar qismində antik ədəbi nümunələrə, İntibah dövrünə, eləcə də digər zamanlarda yaşayan şairlərin əsərlərinə, dini ədəbiyyata müraciət edir. T. Eliot bir çox hallarda bədii giriş mətnlərini orijinal dildəki mətnə toxunmadan və tərcümə etmədən təqdim edir. "Svini bülbüllər arasında", "Cənab Appolinaks", "Dörd Kvartet" yunan, "La Figlia Che Piange", "Bəgəmot", "Marina" latın, "C. A. Prufrokun sevgi nəğmələri" italyan dilində olduğu kimi verilir. Şairin təqdim etdiyi epigraflar keçmiş və müasir dövr poeziyası arasında körpü rolunu oynayır.

Açar sözlər: ədəbi nümunə, müxtəlif dillər, sitatlar, məna yükü.

THE ROLE OF EPIGRAPHS IN THOMAS ELIOT'S POETRY**ABSTRACT**

Thomas Eliot is one of the innovators of Anglo-American modernism, whose poetry played a prominent role in the artistic aesthetics of the 20th century with its diversity, meaning and deep philosophical ideas. Epigraphs, which are used at the very beginning of his poems makes the poet's literary creativity quite varied and colorful. It can be stated that in nearly all of the works, he presented poems to his readers, citing various literary samples and quoting wise words. As an epigraph, the artist refers to ancient literary samples, religious literature, works of the Renaissance literature, as well as to other poets. In most cases, T. Eliot presents epigraphs without translating and disregarding details of the original text. The epigraphs of the poems "Sweeney among the Nightingales", "Mr. Apollinax", "Four Quartets" are presented in Greek, "La Figlia Che Piange", "The Hippopotamus", "Marina" in Latin, "The Love Song of J. Alfred Prufrock" in Italian languages. They play the role of a bridge between the poetry of the past and present.

Keywords: literary sample, various languages, quotes, semantic load.

РОЛЬ ЭПИГРАФОВ В ПОЭЗИИ ТОМАСА ЭЛИОТА**РЕЗЮМЕ**

Поэзия Томаса Элиота, одного из новаторов англо-американского модернизма, заняла особое место в художественной эстетике XX века своим разнообразием, смыслом и глубокими философскими идеями. Начало большинства поэтических образцов, которые он пишет эпиграфами, делает творчество поэта весьма разнообразным и красочным. Он, можно сказать, что во всех своих работах, приводя различные литературные образцы и цитируя мудрые слова, представляет свои стихи своим читателям. В качестве эпиграфа художник ссылается на древние литературные образцы, произведения эпохи Возрождения, а также на других поэтов и религиозную литературу. Во многих случаях Т.Элиот представляет художественные тексты, не трогая и не переводя оригинальный текст. "Сунни среди соловьев", "Мистер Апполинакс", "Четыре Квартета" на греческом, "La Figlia Che Piange", "Бегемот", "Марина", на латыни, "Песня любви Дж. Альфреда Пруфрока", представляются на итальянском языке так, как есть. Эпиграфы, представленные поэтом, играют роль моста в поэзии прошлого и настоящего.

Ключевые слова: литературный образец, разные языки, цитаты, смысловая нагрузка.

Giriş

Tomas Eliot poeziyasında epigrafların rolu və funksiyası olduqca çoxşaxəlidir. Məlumdur ki, epigraf bir əsərin və onun ayrıca fəsilələrinin sərlövhəsindən sonra işlədilən qısa mətn-dir. Bu mətn hikmətli ifadələr, atalar sözləri və məsəllər, hər hansı əsərdən parçalar şəklində nümayiş etdirilir. Epigraf yunan sözüündən götürülərək “yazı” anlamını ifadə edir. Dərin biliklərə, hərtərəfli dünyagörüşünə malik T.Eliot müxtəlif dövrdə yazılan əsərləri mütaliə etmiş, qədim zamandan başlayaraq, həmçinin dövrünün filosoflarının fəlsəfi baxışlarından bəhrələnmiş, öz əsərlərində mütəmadi olaraq həmin ədəbi-bədii, fəlsəfi nümunələrə istinad etmişdir.

Tədqiqat işinin müzakirəsi:

T. Eliotun poeziyasında adəti üzrə epigraflar əsərin ümumi məzmununun, yazıçının qayəsini, əsas mətləbləri aşkara çıxarır. Onlar əsərin birbaşa semantik yükü ilə bağlıdır. Ceyn Vortinqton “T.Eliot poeziyasında epigraflar” adlı məqaləsində qeyd edir: “Apparently readers of Eliot's poetry sense a peculiar fitness in the quotations which head his poems; they recognize that the quotation, no less than the title, belongs inherently to the text which it serves. Even when the aptness of the quotation is not perfectly understood, its authority is clearly felt.” [11, səh.233] -Eliot poeziyasının oxucuları açıq şəkildə poemaların başlığında verilən sitatlarla şeir arasında xüsusi uyğunluq hiss edirlər; onlar anlayırlar ki, verilən başlıq mətnlə birbaşa əlaqəlidir. Hətta sitatın uyğunluğu mükəmməl şəkildə anlaşılırsa, onun nüfuzu aydın hiss olunur. (Tərcümə bizə məxsusdur.)

Eliotun poeziyasında verilən mətnlər bəzən tam olaraq dərk edilir, bəzən onların mətnlə əlaqəsi dərin araşdırma tələb edir. Başlıqdan sonra verilən mətnlər digər dillərə orijinal şəkildə köçürülür. Matisen “T.S.Eliotun müvəffəqiyyəti” əsərində vurğulayır: “An epigraph may illuminate a whole poem, and is itself “designed to form an integral part of the effect of the poem”[10,səh.7] Epigraf bütün əsəri işıqlandıra bilər və özlüyündə şeirin təsir gücünün ayrılmaz hissəsi kimi formalaşmaq üçün nəzərdə tutulur. (Tərcümə bizə məxsusdur.) Epigraf əsərin ümumi ruhunu, səciyyəsinə müəyyənləşdirir və bir bədii estetik priyom kimi, əsərin əsas bədii qayəsini təşkil olunmasında bənzərsiz rola malikdir. Eliot poeziyasının məğzi demək olar ki, seçilmiş “ipucular” ilə ustalılıqla oxuyuculara çatdırılır. Epigraflar nəinki poetik nümunələrin daxili-ezoterik qatını, bədii-estetik mənşəyini, eyni zamanda zahiri-ekzoterik qatını özünəməxsus dil və üslubla müəyyənləşdirir. T.Eliot poeziyasında müxtəlif dillərdən; latın, yunan, fransız hikmətli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Şairin işlətdiyi epigraflara müvafiq olaraq əsərlərini iki növə bölmək olar: orijinal mətndəki dilləri qoruyub saxlamaqla verilən sözlər və əzəmətli qüdrətə malik, ədəbiyyat, din və fəlsəfə sahəsində özünəməxsus yerə sahib olan mütəfəkkirlərin əsərlərindən gətirilən sitatlar. Eliot eyni zamanda epigrafların təqdimatında yunan mif və əsatirlərindən bəhrələnmişdir. Birinci növə malik əsərlərin təqdimatına keçək. Qeyd edək ki, “Svini bülbüllər arasında”, “La Figlia Che piange” kimi əsərlərdə giriş sözlər əsatirlərdən götürülərək orijinaldakı dillərdə təqdim edilib.

“Svini bülbüllər arasında” əsərinin epigrafı şeirin məğzi ilə səsləşərək açar rolunu oynayır. Epigraf Esxilin “Aqamemnon” faciəsindən götürülmüş və orijinalakı kimi yunan dilində təqdim edilmişdir. “ὦμοι, πέπληγμαι καιρία πληγῆν ἔσω.” [8,səh.49] Tərcüməsi Əfsus, ölümcül zərbə ilə öldürüldüm. (Tərcümə bizə məxsusdur.) Bu sözlər Aqamemnon tərəfindən ölüm yatağında ikən səsləndirilir. Yunan ordusunun rəhbəri Aqamemnon Troya müharibəsi başlamamışdan əvvəl Artemidaya qarşı böyük günah işlədir. “Amma yunanlar Avlidadan

çıxa bilmirdilər, külək onlara lazım olan istiqamətdən əsmirdi. Bu küləyi ilahə Artemida göndərmişdi, çünki onun müqəddəs xallı maralını öldürdüyü üçün hökmdar Aqamemnona qəzəblənmişdi.” (6;304) Mifə əsasən öncəgörən Kalxas hökmdarın qızı İfigeniyanı qurban vermək müqabilində ordunun Troyaya doğru irəliləyəcəyi xəbərini verir. Bu hadisə Aqamemnonun yoldaşı Klitelminestronu ona qarşı dərin qisas hissi ilə alovlandırdı. Aqamemnon həmçinin yunan-Troya müharibəsi dövründə iki qadını- Xrizelda və Brizeldanı əsir götürərək lənət qazanır və onların ahını üzərinə götürür. Yunanların Troya üzərindən qələbə-sində sonra öncəgörən Kassandra ilə yaxınlıq edərək öz sarayına aparır. Dəfələrlə xəyanətkar münasibətə məruz qalan Klitelminestro gizli evlənərək Aqamemnonu öldürmək qərarına gəlir. Klitelminestro vətəndaşlara müraciətində törətdiyi qətlin qızı İfigeniyanın və ona qarşı sədaqətsizliyinin qisasını almaq məqsədi daşdığını söyləyir. Həmçinin Aqamemnonun əcdadları nahaq yerə qan axıtması səbəbindən o, lənətlənmiş nəslin nümayəndəsi idi. Təkallahlı din- xristianlıqda Adəm və Həvvanın günahının nəticəsi olaraq bütün bəşəriyyət əzab çəkdiyi kimi, Aqamemnon onun ulu babalarının törətdiyi səhvin qurbanına çevrilmişdir. Bəs epiqrafın Svini ilə əlaqəsini necə izah etmək olar? Şeirdə iki qadının ittifaq təşkil edərək ona qarşı sui-qəsd niyyəti Svinin qadınlara qarşı amansız münasibətini təcəssüm etdirir. Məhz bu xüsusiyyət onu Aqamemnonla eyniləşdirir. Eliotun poemasının qəhrəmanı bu şeirdə meymunboğaz təsviri ilə burada müasir səmərəsiz və düşüncəsiz materialist dünyanın simvoluna çevrilmişdir. Esxildən gətirilən epiqraf Aqamemnonun ölüm səhnəsini xatırladır və arxetipik olaraq qətl və şəhvət motivi üzərində dayanır. Svini ədəbsiz şəkildə təsvir edilir; təqdim olunan personajlar vulqardır və yalnız cismani istəklərin əsririnə çevriliblər.

“**La Figlia Che Piange**” (Ağlayan qadın) şeirində verilən epiqraf “O quam te memorem virgo” [8,səh.26] latın dilindən “Sizə necə müraciət edə bilərəm, əziz bakirə” kimi tərcümə edilir. Epiqraf Vergilinin “Eneida” əsərindən Eneyin anası Venera (yunan mifologiyasında Afrodita) ilə görüş hissəsindən götürüb. Venera tanınmaması üçün ovçu görkəmində pərdələnmişdir, lakin Eney onun ilahə olduğunu hiss edərək yuxarıda verilən cümləni işlətməmişdir. “Ağlayan qadın” əsəri məhv olmuş duyğuların, nakam qalmış arzuların, vüsal həsrəti çəkən sevgililərin şərqi hesab oluna bilər. Şeirdəki “Eneida” əsərindən gətirən epiqraf məhz Eney və Dido arasındakı məhəbbətə istinad edə bilər.

Tomas Eliotun “**Dörd kvartet**” poeması hər biri beş hissədən ibarət olunmaqla dörd ayrı poemadan təşkil edilmişdi. Bəzi tənqidçilər poemadakı verilən epiqrafın onun ilk hissəsi “Yandırılmış Norton”a mənsub olduğunu iddia etsələr də, biz hesab edirik ki, bəhs edilən ön sözlər məhz bütün poemaya yəni, dördlüyə məxsusdur. Çünki epiqraflar bədii mətnin stixiyası və çağdaş gerçəkliyin təsiri ilə vəhdəd təşkil edir. Heraklitdən iqtibas edilən hikməti kəlamlar əsərin ruhuna və bədii toxumasına hopmuşdur. “Dörd kvartet” poeması orijinalda olduğu kimi yunan dilində, Efesli Heraklitin fəlsəfi sözlərini təcəssüm edən iki epiqrafla başlayır: 1. τοῦ λόγου δὲ ἑόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοί1. [8,səh.173] “Yalnız tək mərkəz olduğu halda, insanların çoxu öz mərkəzlərində yaşayır.” (Tərcümə bizə məxsusdur.) 2. “ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.” [8,səh.173] “Yuxarıya və aşağıya doğru hərəkət birdir və bir-biri ilə eynidir.” Tərcümə bizə məxsusdur.) İlk epiqrafda mərkəz deyilərkən loqos nəzərdə tutulur. Heraklitə görə, dünyanı heç kəs yaratmamışdır. Ancaq onu idarə edən prinsip “loqos” qanunauyğunluq, mütləq qanun, tale, alın yazısıdır ki, tanrılar da ona itaət edir. Tək mərkəz- bir loqos olduğuna baxmayaraq, əksər insanlar özlərinin fərd kimi daha müdrik hesab edir, lakin unudurlar ki, çoxluq yox, ümumi qanunauyğunluq var. İkinci epiqrafda Heraklit qeyd edir ki, “od qatlaşaraq suya, sonra bərkiyərək torpağa çevrilir. Bu, aşağıya doğru

hərəkətdir. Yer və sudan buxarlanma baş verir və bu, yuxarıya doğru hərəkətdir.” [14]. Epiqraflardan aydındır ki, Eliot modernist şair kimi, həmçinin avropamərkəzçilik ideyalarının tərəfdarı kimi Avropa sivilizasiyasına xas olan loqosmərkəzçilik prinsipini dəstəkləyir və bunun ilk əlamətini Sokrata qədərki yunan fəlsəfəsinin ən bariz nümunəsi Heraklitin düşüncəsində üzə çıxarır. Heraklitin fikrincə, sözü, məntiqi, elmi, yəni idrakla bağlı bütün komponentləri özündə birləşdirən loqos anlayışı dünyanın ideal mərkəzidir. T.Eliot müasir dünyanın faciəsini onda görür ki, Avropa tədrisən loqosmərkəzçilikdən üz döndərir. Loqosun ayrı-ayrı hiss olunması Avropanın parçalanmasına təkan yaradır.

Begemot 1919-cu il, Birinci Dünya müharibəsindən sonra yazılmış şeirdir. Burada iki “ağır” çəkiyə malik predmet qarşı-qarşıya qoyulur və müqayisə edilir. Onlardan biri xalq arasında da ehtiram qazanmış kilsə, digəri heyvanlar arasında ağır çəkisi ilə fərqlənən begemotdur. Zahirə cəhətdən kilsə və begemot bir-biri ilə müqayisə edilə bilməyəcək qədər müxtəlif məfhumlar olsa da, T.Eliot onlar arasında bağlılığı öz şeirində yüksək ustalıqla nümayiş etdirir. Əsər iki epiqrafla başlayır. Onlardan birincisi latın dilində təqdim edilir:

Similiter et omnes vereantur Diaconos, ut mandatum Jesu Christi; et Episcopum, ut Jesum Christum, existentem filium Patris; Presbyteros autem, ut concilium Dei et conjunctionem Apostolorum. Sine his Ecclesia non vocatur; de quibus suadeo vos sic habeo.

S.Ignatii Ad Trallianos. [8,səh.41]

Yuxarıda verilən sözlərin tərcüməsi isə belədir: “İsa Məsihə olduğu kimi qoy hamı dyakonlara, (aşağı rütbəli keşiş) Müqəddəs atanın rəmzi kimi yepiskoplara, Allahın məsləhətçiləri və Həvari məktəbinin nümayəndələri kimi keşişlərə hörmət etsin. Bunlarsız “kilsə” adı mahiyyət daşımaz. Mən inanıram ki, siz bunu qəbul edəcəksiniz.” (Tərcümə bizə məxsusdur.) Bu sözlər kilsənin keçmiş qurucularından biri Antiox şəhərindən Müqəddəs İqnatus tərəfindən səsləndirilmişdir. O, kilsə haqqında müəyyən əhkamlar hazırlamış, təlim keçmiş, insanlara xristianlığı öz doqmaları vasitəsi ilə inandırmağa çağırmışdır.

İkinci epiqraf İncildən “Kolosuslara məktub” 4:16 bölməsindən götürülüb:

“And when this epistle is read among you, cause that it be read also in the church of the Laodiceans.” (8,səh.41)

“Bu məktub aranızda oxunduqdan sonra, onu laodikiyalıların cəmiyyətində də oxudun, Laodikiyadan gələn məktubu isə siz də oxuyun” (5; 367) Burada Paul onun sözlərinin hər kəsə, xüsusilə Laodikiya kilsəsində xalq arasında səslənməsini tələb edir.

Epiqraflardan aydın olduğu kimi, xristianlıq dinin təməli prinsiplərini yayan, insanlar arasında dini-mənəvi ritualların genişlənməsinə nail olan insanlar kilsənin əbədi şəkildə mövcud olması üçün müəyyən addımlar atmışlar. Onlar kilsədə ibadət edən insanlara, özünü tanrı uğrunda fəda edənlərə, Allaha ömürlərinin sonuna qədər ibadət edənlərə hüsn-rəğbət bəsləməyi, kilsənin və dinin qanunlarının əbədi yaşamasını istəyirdilər. “Begemot” şeirində isə yuxarıda göstərilən fikirlərin tamamilə əks mövqeyi təsvir edilir. Qrover Smis “Begemot” şeiri haqqında fikirlərini bu cür ifadə edir:

“Eliot makes the animal represent the weakness of the natural man, lukewarm in the religions real but more acceptable to God than a disingenuous episcopacy. The hippopotamus, though perhaps quite cold in the faith, has ultimately more favour with God than apathetic Christians who sleep and feed at once” (13,səh.40) “T.Eliot heyvanı təqdim etməklə, dinə

həvəssiz, laqeyd yanaşan insanların, Allah dərgahında qəbul edilən ikiüzlü yepiskopların zəifliyini nümayiş edir. Allah inamı olmayan begemot eyni anda yatıb və yeyən etinasız varlıqlardan üstün tutulur.”(Tərcümə bizə məxsusdur.)

Bu şeirdə Eliot xristianların və xristian din xadimlərinin özünün Allahın kitabından xəbərsizliyindən xeyli dərəcədə narahatdır. Son sətirlərdə o, söyləyir ki, hətta Allahın varlığından xəbərsiz heyvanlar onun mərhəmətinə qovuşur. Lakin tanrının hökmünə bələd ali şüurlu varlıq- insan tanrının iradəsinə zidd addımlar atır.

Tomas Eliot digər ədəbi mütəfəkkirlərin, şair və yazıçıların ədəbi-bədii nümunələrindən misal göstərir, onların semantik çalarlığı ilə öz şeirlərini uyğunlaşdırırdı. Antik yunan və Roma mifologiyası, intibaha qədərki və intibah dövrü ədəbiyyatı nümunələrindən bolluca yararlanan Eliot əsərlərinə çoxçalarlılıq əlavə etmiş, eyni zamanda həmin dövrlər söz sənətinə mənsub bir sıra nümunələrdən gətirilən epiqraflar vasitəsilə bədii ümumiləşdirmələr aparmışdır. A.Dante, K. Marlo, Şekspir kimi dünya nəhənglərindən alınmış kəlamlar poemaların məzmun-mündəricəsinə bələdçi rolunu oynayır. Aşağıda bəzi əsərlərin epiqrafları ilə tanış olaq:

“**İçiboş adamlar**” poeması iki epiqrafın təqdimatı ilə başlayır. “Mistah Kurtz - he dead” [8,səh.77] Cənab Kurtz- o ölüdür ifadəsi “Qaranlığım qəlbi” əsərindəki zülmət ölkəsi Afrika-ya qul ticarəti ilə öz biznesini genişləndirmək məqsədilə gedən Kurtz adlı əsərin qəhrəmanına işarədir. Mənəvi boşluqlarla dolu, heç bir etiqada malik olmayan, insanlıq və şəxsiyyətdən uzaq, ruhu kasad Kurtz ölüm yatağında yaşadığı vahiməli bir həyatın dəhşətini yalnız sonda, ölüm ayağında anlayır. İfadədəki fonetik və qrammatik səhvlər onun dil daşıyıcısı olmayan qul tərəfindən söylənilməsi ilə əlaqədardır. İkinci epiqraf “a Penny for an old guy” İngiltərədə hər il keçirilən “Qay Foks” adlı bayrama alluziyadır və hər il ən böyük xəyanətkar hesab olunan Foksun kuklları içərisinə saman doldurularaq yandırılır. Beləliklə, xitab olunan iki insan: mənəvi boşluq təcəssüm etdirən Kurtz və satqın Foks yaşadığımız dünyanın mənasız boş, satqın, xəyanətkar insanlarla dolu olmasına işarə verir.

“**Alfred Prufrokun sevgi nəğməsi**” adlı şeirin epiqrafı italyan intibah şairi Dantenin “İlahi komediya” əsərindən götürülüb. Əsərdə Dante bütün günahlardan təmizlənmək və həyatın bütün pisliklərini öz gözləri ilə görmək üçün Vergilinin müşayiəti ilə Cəhənnəmin doqquz qatına səyahət edir. Altı sətirlik epiqraf cəhənnəmin səkkizinci dairəsində əzab çəkən, alovlar içidə yanan Quido Montfeltronun dilindən səslənir.

S'io credesse che mia risposta fosse
A persona che mai tornasse al mondo,
Questa fiamma staria senza piu scosse.
Ma perciocche giammai di questo fondo
Non torno vivo alcun, s'i'odo il vero,
Senza tema d'infamia ti rispondo. (8,səh.3)

Bilsəydim ki, burada dinləyəcək səsimi
Yenə nurlu aləmə qayıdacaq bir adam,
Titrəməzdə alovun nurunu, şöləsini.
Ancaq bunu bilirəm, buna qətidir inam
O işıqlı dünyaya burdan olmaz bir dönən,
Mən eybdən qorxmayıb cavab qaytarmalıyam. (4; 16)

İtalyan dilindən tərcümə belə edilməyən bu sitat nəyə işarədir? Dante onun nə üçün cəhənnəmin son qatlarına qədər endiyi haqqında məlumat əldə etmək istəyir, lakin Quido eqoistliyi ucbatından öncə qorxur ki, şair yer üzünə geri qayıtsa hər kəs onun necə mənfur insan olduğundan xəbər tutacaq. O, ölümündən sonra da şöhrəti alt-üst olacağından ehtiyatlanır. Digər tərəfdən, Quido anlayır ki, cəhənnəmə vasil olan kəs bir daha yer üzünə dönə bilməz və öz əhvalatını çəkinmədən nəql edir. Heç bir bədənə sahibliyə layiq olmayan Quido bütünlükdə alov içərisindədir. Bəs onun günahı nə idi? Quido əvvəllər işğalçılıq siyasəti yeridən qəddar döyüşçü olmuş, son döyüşdəki məğlubiyyətindən sonra günahların bağışlanması üçün fransiskan kilsəsində rahiblik etmişdir. Papa Bonifeys bütün günahlarının bağışlanması müqabilində ondan rəqiblərinə qarşı döyüşməsi üçün məsləhət almış və müharibədə məğlub olmuşdur. Müharibələrdə olmazın vəhşiliklər törətdiyindən və ən betəri özünü bağışlamaq müqabilində Allaha qarşı hiyləgərliyinə görə müqəddəs Fransis ona lənət yağdırmış, nəticədə cəhənnəm əzabı onu çarəsiz vəziyyətə salmışdır. Ümumiyyətlə, Dante öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək dini işləri pul qarşılığında satan “dindarlar”ı cəhənnəmin ən aşağı qatlarına layiq görmüşdür.

“**Qadın portreti**” şeirinin epiqrafı Kristafor Marlonun “Malta yəhudisi” adlı əsərindən götürülmüşdür:

Thou hast committed —
Fornication: but that was in another country,
And besides, the wench is dead. (8; 8)
Bunu sən törətdin —
Zina etmişən: amma bu, başqa ölkədə olub,
üstəlik, o fahişə də ölüb. (4; 50)

“Malta yəhudisi” əsəri Barabas adlı yəhudinin var dövlət hərisliyini, öz çirkin əməlləri uğrunda mənliyini ayaqlar altına atan bir insanın şəxsiyyətsizliyini əks etdirən bədii sənət nümunəsidir. O, zənginliyinin, var-dövlətinin əlindən alınmaması naminə önünə çıxaran, maneə törətməyə çalışan hər kəsdən intiqam almaq niyyətindədir. Ən dəhşətli məqam ondan ibarətdir ki, yəhudi bu yolda öz qızını qurban verməyə hazırdır. Onun daxilində xeyirxahlıq duyğusu tamamilə məhv olmuşdur. Ətrafdakı insanları kölə qismində zənn edən Barabas dünyaya sahiblənmək arzusundadır. Epigraf kimi göstərilən fikirlər də müəmmalıdır. Həmin cümlələrə əsasən günah etməkdə də müəyyən məhdudiyətlər mövcuddur. Əgər cinayət başqa ölkədə baş veribsə və cinayət zamanı insan ölübsə həmin zaman onu törədən şəxs bəraət qazanmalıdır. “Malta yəhudisi” əsərindəki obraza bənzər olaraq şeirdəki cavan oğlan qadını tərk edib digər ölkəyə getmək niyyətindədir. O, həmçinin, anlayır ki, tərk edilmiş qadın tezliklə öləcək. Rahib yəhudi Barabası günah törətməkdə ittiham edir və onu şantaj etməyə çalışır. Yəhudi öz növbəsində bəzi faktları çıxmaq şərtilə öz günahlarını müəyyən mənada boynuna alır. Yuxarıdakı misralarda Barabas iki rahibə günahkar olmadığını sübut etməyə çalışır. Rahiblərin “Bunu sən törətmisən” ittihamına yəhudi belə cavab verir: “Zinanı? Ancaq o başqa ölkədə olub və bundan əlavə fahişə ölüb.” Burada ikili yalan nüansı müşahidə edilir. T.Eliotun şeirində də cavan oğlan və qadın bir-birini aldadır və epigraf birbaşa xəyanət motivini üzə çıxararaq bütün əsər ilə məzmun cəhətdən səsleşir. Epigrafda son iki sətir qatil Barabasın rahibə etdiyi saxta etirafıdır. Kristafor Marlonun Maltadakı Yəhudi(1v;1) kitabəsi bildirir ki, son dərəcə çox sevən qadın və yaraşlıq gənc oğlanın arasında olan münasibətdə əxlaqi bir qeyri-müəyyənlik və aldatmanın bir ünsürü var.

“Qadın portreti” təsvir monoloqu 1911-ci ildə Harvardda T.S.Eliot tərəfindən yazılıb. Zavallı xanım heç bir zaman əldə edə bilməyəcəyi dostluq və sevgi duyğularının daim həsrətini çəkən Prufrok obrazını canlandırır. Xanım özündən cavan olan oğlana qarşı hissiyatı cavabsızdır. Şeir hadisələri nəql edən gənc oğlanın dilindən ifadə edilir və hekayə, hekayəni danışan və həssas bir gəncin psixoloji problem ilə məşğul olan bir insanın yaddaşından nəql edilir. Qadına mütəmadi olaraq baş çəkən gənc psixoloji olaraq çıxılmaz bir vəziyyətdədir. Onların hər ikisi şüurlu olaraq bu sevgi münasibətində qeyri-müəyyənlik olduğunu və sona qədər xoşbəxt olmayacaqlarını dərk edirlər. Qadın yaraşıqlı cavan oğlana sevgi və ya dostluq təklifi versə də, gənc bu sevgi dolu davranışlarına heç bir həvəs göstərməyərək cavabsız qoyur.

“Gerontion” şeiri Şekspirin “Qisasa qisas” adlı dramından gətirilən sitatla başlayır:

Thou hast nor youth nor age
But as it were an after dinner sleep
Dreaming of both. (8;29)

Sənin nə gəncliyin, nə qocalığın var,
Lakin günorta yeməyindən sonra yatmaq arzusu kimi
Sən hər ikisini arzulayırsan. (4; 44)

Şekspirin əsərində hersoq şəhərdən ayrılacağını bildirərək yerinə Angelonu təyin edir. Cinsi əxlaqsızlığa qarşı mövqe nümayiş etdirən Angelo özü İzabellaya vurulduğu üçün öz qurduğu qanunları pozmaq iqtidarındadır. Əslində şəhərdən ayrılmamış müxtəlif qiyafələrdə pərdələnən hersoq sonda Angelonun çirkin niyyətlərini ifşa edir. Bu arada nişanlısı ilə qeyri-rəsmi münasibətdə olan Klavdionu edam cəzası gözləyir, çünki o, nikahdan əvvəl qanun əməl törədərək sevgilisini hamilə vəziyyətdə qoyub. Həbsxanada keşif qismində çıxış edən hersoq Vinsentino Klavdiyoya yuxardakı epiqraf qismində göstərilən sözləri deyir. Ümumilikdə, T.Eliot poeziyasında indiki zamanın əhəmiyyəti olduqca çox vurğulanır. Gerontionun həsədlə geri baxdığı keçən günləri, ayları, illəri geri qaytarmaq mümkün deyil. İnsan övladını keçmişlə bağlayan yalnız acılı-şirin xatirələrdir. Məhz bu baxımdan, insana verilən ömrün hər anının yaşadığı zamanının qədrini bilməliyik ki, qocalarkən hədəf keçmiş illər üçün göz yaşları tökülməsin. Şekspirin əsərində məhbus həyatı yaşayan gənc Klavdio üçün həyat artıq bitmək üzrədir, çünki o, edam cəzasına məhkum edilib. “Gerontion” şeiri ilə epiqraf arasında bənzərlik ondan ibarətdir ki, Gerontion Klavdio kimi öz ölümünü gözləyir. Lakin fərqli olaraq, Klavdio yaşamaq istəsədə, Gerontion yaşasada ölü varlıqdır. Gerontionu bu dünya ilə bağlayan yalnız onun bədəni və itirilmiş gənclik haqqında bədbin fikirləridir.

Nəticə:

Beləliklə, T.S.Eliot yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri şeiriyyatında epiqraflardan geniş şəkildə istifadə etməsidir. Epiqrafların bədii əsərlər ilə əlaqəsini anlamaq üçün verilən sitatları, hikmətli sözləri və ifadələri araşdırmaqla, orjinal mətnləri oxumaqla müəyyən qənaətə gəlmək mümkündür. Biz “Svini bülbüllər arasında” şeirində verilən epiqrafa uyğun Svini və Aqamemnon arasında uyğunluğu tapmağa və paralellər aparmağa nail olduq. “La Figlia Che Piange” şeirində “Eneida” pemasından epiqraf verilməsi ilə biz ağlayan qadının sevgidən əzab çəkdiyi qənaətinə gəldik. “Dörd Kvartet” poemasının filosof E. Heraklitin sözləri ilə başlaması əsərin fəlsəfi məna yükü ilə zənginliyi haqqında məlumat verir. “Begemot”

şeirində İncildən epigraf gətirilməklə şair oxucuların diqqətini dinə və kilsəyə yönəldir. “İçiboş adamlar” poeması C.Konradın “Qaranlığın qəlbi”, “C.Alfred Prufrokun sevgi nəğməsi” A.Dantenin “İlahi komediya”, “Qadın portreti” K.Marlonun “Malta yəhudisi”, “Gerontion” Şekspirin “Qisasa qisa” adlı əsərlərindən götürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Antik ədəbiyyat antologiyası. Bakı, Şərq-Qərb, İkinci cild, 2006
2. Antik ədəbiyyat antologiyası. Bakı, Şərq-Qərb, Birinci cild, 2006
3. Dante A. *İlahi komediya*. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004
4. Ərəbov V. *Tomas Eliot: Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Şərq-Qərb, 2011
5. İncil. Əhdi-Cədid. Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1996
6. Kun. A. N. *Qədim Yunanıstanın mifləri və əfsənləri*. B., Kitab aləmi NPM, 2008
7. Browning, Robert. *Robert Browning's poetry : authoritative texts, criticism*. New York Norton, 1979
8. Eliot. T. S. *The Complete poems and plays: 1909-1962*. New York, Harcourt Brace and Company, 1963
9. Marlowe Christopher. *The Jew of Malta*. Manchester University Press, 1996
10. Matthiessen F.O. *The achievement of T. S. Eliot: an essay on the nature of poetry*. Houghton Mifflin company, 1935
11. Roby, Kinley E. *Critical essays on T.S. Eliot: the Sweeney motif*. Boston, Massachusetts G.K. Hall, 1985
12. Shakespeare W. *Measure for measure*. London Edward Arnold, 1975
13. Smith, Grover. *T.S. Eliot's poetry and plays; a study in sources and meaning*. University of Chicago Press, 1971
14. https://az.wikipedia.org/wiki/Efesli_Heraklit
15. <https://www.oxfordlieder.co.uk/song/701>
16. Məqalə Axundova Nurlana Akif qızının “Tomas Eliot poemalarının poetik xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya işindən götürülmüşdür.

Elmi rəhbər: fil.e.d., prof. Q.Quliyev

UOT:37

TƏLİM PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ İMKANLARI

MUJKAN MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun doktorantı

mujkan@mail.ru

XÜLASƏ

İdarəetmədə effektiv sərişlərin qazanılması və yeni üsulların tətbiqi pedaqoji ali təhsildə tələbələrin ən çox arzuolunan baxışlarını ifadə edir. Müasir ədəbiyyat nümunələri və beynəlxalq təcrübə faktları tələbələrin sərbəst fəaliyyəti, tənqidi düşüncəsi və yaradıcı işini pedaqoji təhsildə keyfiyyət amili kimi dəyərləndirir və əmək bazarının tələbləri çərçivəsində gənclərin gələcək peşə bacarıqlarını inkişaf etdirir və strateji cəhətdən pedaqoji sahənin keyfiyyət potensialını artırır.

Açar sözlər: pedaqoji idarəetmə, idarəetmə vərdişi, təlimin təşkili, pedaqoji təhsil, idarəetmə bacarığı.

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ УПРАВЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Приобретение эффективных управленческих навыков и применение новых методов отражают наиболее желательные взгляды студентов педагогических вузов. Примеры современной литературы и международного опыта оценивают самостоятельную деятельность студентов, критическое мышление и творческую деятельность как качественный фактор педагогического образования и развивают будущие профессиональные навыки молодых людей в соответствии с требованиями рынка труда и стратегически повышают качественный потенциал педагогической области.

Ключевые слова: педагогический менеджмент, управленческие навыки, организация обучения, педагогическое образование, управленческие навыки.

OPPORTUNITIES FOR FORMATION OF MANAGEMENT CULTURE IN STUDENTS IN THE LEARNING PROCESS

ABSTRACT

Gaining effective management skills and the application of new methods reflect the most desirable views of students in pedagogical higher education. Examples of modern literature and facts of international experience value students' independent activity, critical thinking and creative work as a quality factor in pedagogical education and develop future professional skills of young people within the requirements of the labor market and strategically increase the quality potential of pedagogical field.

Key words: pedagogical management, management skills, organization of training, pedagogical education, management skills.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Ali pedaqoji təhsildə tələbələrdə idarəetmə mədəniyyətinin formalaşması bir çox praktiki təcrübə nümunələri və yeni modellərin tətbiqinə əsaslanır. Pedaqoji prosesdə idarəetmə bacarıqlarını mənimsəyən və peşəkarlıq səviyyələrini yüksəldən tələbələr gələcək karyeralarında və təhsildə keyfiyyət təminatına dəstək verən tərəflər kimi çıxış etmiş olurlar. Tədrisdə ənənəvi yanaşmalar tələbələrin yalnız bilikləri yadda saxlamağa və sadə prosedurların tətbiq olunmasına riayət etməyə sövq edirdi. İlk addımları müəllimdən

gözləyən tələbələr tənqidi düşünmə bacarıqlarını və müstəqil mühiti və digərlərini idarə etməkləri inkişaf etdirə bilmirdilər.

İdarəetmə mədəniyyəti öyrənənləri qlobal cəmiyyətdə sosial və ictimai bir məkanın aparıcısı olmağa, eləcə də problemlərin həlli və qərarların qəbulunda özünəgüvənin, tənqidi düşüncənin olmasına və yeni yaradıcı fikirlərin istehsalına xidmət edir. Bu məqsədlə, aparılan tədqiqatda araşdırmalar pedaqoji təhsildə tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin inkişafına istiqamətlənərək, təlimdə dəyişkən və produktiv bir mühitin təmin olunmasına nail olmaq yollarını əldə etməyə çalışır və yüksək səviyyəli səriştələrin real kontekstlərdə reallaşması üçün yeni yanaşmaların öyrənilməsinə planlaşdırır. Məqalədə tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasında səmərəli yollar araşdırılmış və uyğun optimal modelləri təklif etmişdir. K.Litbiter və A.Vonq (Leadbeater, C. and Wong, A. 2008) uğurların kəşf edilməsinin müdafiə edərək qeyd edirlər ki, 21 - ci əsr pedaqogikasını yenidən düşünmək, bugünkü tələbələrin yeni səriştələrinin müəyyənləşdirmək üçün tədris mövzuları və tapşırıqların yenidən dizaynına baxışlarının dəyişilməsi vacib bir mərhələdir, tələbələrin müstəqilliyi və yaradıcılığını təşviq etmək üçün problemin həlli yolunun bir hissəsi olması vurğulanmalıdır [].

L.Dalinq-Hamond, B.Baron, P.D.Person, A.H.Şonfild, E.K.Staic, T.D.Zimmerman(L. Darling-Hammond, B. Barron, P.D. Pearson, A.H. Schoenfeld, E.K. Stage, T.D. Zimmerman,G.N. Cervetti and J.L. Tilson2008) reallətim təcrübələrinə davamlı olaraq tələbələrin təlimə cəlbini və əməkdaşlıqda yeni öyrənmə imkanlarını təqdim edir və idarəetmədə yeni bilikləri əldə etmək, problemlər ətrafında ətraflı araşdırma aparmaq, təhlil və ətrafdakılarla təsirli bir şəkildə ünsiyyət qurmağı təklif edirlər [9].

Tədqiqatın elmi- nəzəri və praktiki yeniliyi

1.1. Pedaqoji idarəetmə prinsiplərinin rolu

İdarəetmədə pedaqoji prinsiplər tələbələrin özünü inkişaf etdirə bilməsi üçün pedaqoji prosesin fəal qarşılıqlı əlaqəli iştirakçısına çevrilməsini, sosial iştirakını və təlimə kompleks cəlbini təqdim edir. Bu gözləntilərə aşağıdakı sahələrin təkmilləşdirilməsi daxildir:

- Təlimdə pedaqoji idarəetmə prinsiplərini müəyyən etmək;
- İdarəetmə bacarıqları formalaşdıran təlim nəticələrinin koqnitiv və metakoqnitiv səriştələri seçmək;
- İdarəetmə bacarıqlarını təşviq edən tədris proqramının yeni məzmununu təqdim etmək;
- Tələbələrin mərkəzli təliminin strategiyalarını izah etmək;
- İdarəetmədə xarici təsirlərin rolunu müəyyən etmək;
- Tələbələrin özünü inkişaf, özünü idarə və özünü tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi üsullarının tətbiqi metodikasını açıqlamaq;
- Auditoriyadan kənar idarəetmə mədəniyyətini inkişaf etdirən təlim metodlarının və fəaliyyətlərin məzmununu öyrənmək;
- İdarəetmə bacarıqlarını qiymətləndirən ölçü meyarlarının tətbiqi yollarını izah etmək;
- Tələbə müstəqilliyini inkişaf etdirən innovativ işlərin gələcək fəaliyyətlərdə dayanıqlığını şərh etmək.

Prinsiplər yuxarıda qeyd olunan pedaqoji amillərin nəzərə alınmasını əsas tutur və tələbələrə aşağıdakı bacarıqların formalaşmasını yeni yol kimi təqdim edir:

- Təlimin nəticələr üzrə təşkili prinsipi pedaqoji prosesin müəyyən bir yol xəritəsini təqdim edir və nəticələrin əvvəlcədən planlaşması sonda tələbə nailiyyətlərinin əldə olunmasını aydın şəkildə göstərir. Nəticələrin müəyyən edilməsi tələblərdə öz işinin ardıcıl qurulmasına kömək edir və özünü inkişafın əsasını qoyur;
- Tələbə mərkəzli bir mühitə çevrilməsi pedaqoji prinsiplərin ən müasir modelidir. Təqdim olunan mövzular ətrafında tələbənin axtarıqlara qoşularaq öz rolunu müəyyən etməsinin gələcək fəaliyyətində qarşısına çıxan problemin həllində kömək edir;
- Tədris olunan mövzuların cəmiyyətdə baş verən hadisələri əks etdirməsi, sosial məzmunu, orijinal nümunəyə əsaslanması, iqtidasi irəliləyişləri və mədəni dünyagörüşü, gələcəyə baxışı əks etdirməsi tələbələrdə özünüinkişafın və idarəetməsinin əsasını qoyur;
- Təlim mühitinin inkişafyönümlü olması prinsipi yeni biliklərin istehsalının və qərar vermə prosesinin məzmununu təşkil edir. Hər hansı bir problemin həllində yeni formulaların kəşfi, çevik metodların tətbiqi və innovativ düşüncələrin reallaşması deməkdir. Məsələn, tələbələrin icma əsaslı layihələrdə iştirakı təhsildə icmanın müasir məlumatlarla maariflənməsinə kömək edir;
- Təlimdə motivasiya və stimullaşdırıcı müasir texnoloji vasitələrin tətbiqi prinsipi tədrisdə sərbəst fəaliyyətin hərəkətə gətirilməsində generator rolunu oynayır və tələbələrdə özünütənzimləmə, davranışına nəzarət və güclü kommunikasiyanı formalaşdırır. Burada müəllimin rolu və bələdçiliyi, tələbələrin istiqamətləndirilməsində təlimatların aydın və maraqlı olması əsas şərtidir;
- Tələbə mərkəzli səmərəli fəaliyyətlərin və təlimatların tətbiqi, tələbələri tədqiqata, axtarışa, birgə əməkdaşlığa cəlb etməsi, kollektiv müzakirə, qrup işləri, cütlükdə müsahibə, rollu oyun, simulyasiya, debat və digər interaktivfəaliyyətlərin praktiki tətbiqi ən mühüm prinsiplərdəndir;
- Auditoriyadankənar fəaliyyətlərin təşkili prinsipləri fəaliyyətlərin seçimində tələbə maraqlarının nəzərə alınmasını zəruri edir. Burada sosial və mədəni maraqların seçilməsi, tələbənin cəmiyyətdə özünü aparması və ətraf mühit mədəniyyəti vacib gözlənilərdəndir;
- Tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi tələbələrdə özünüinkişaf dinamikasını müəyyən edir, irəliləyişləri və növbəti addımları haqqında məlumatlandırır, əldə edəcəyi bacarıqların planını tutmağa kömək edir.

1.2. İdarəetmə bacarıqlarını təşviq edən tədris proqramının yeni məzmunu

Tədris proqramının yeni məzmunu tələbə müstəqilliyini, tədqiqatçılığını və fəaliyyətini əks etdirən strategiya və komponentləri dəstəkləməlidir. Bu baxımdan tələbələrdə idarəetmə bacarıqlarının inkişafına istiqamətlənən tədris proqramı yeni məzmun, dizayn və tərtibata malik olmalıdır. Proqram effektiv dizaynda olduqda müəllim öz fəaliyyətini daha uğurlu şəkildə qurur və tələbələrin əldə edəcəyi bacarıqlar ardıcıl təsvir edilir (cədvəl 8). Təlimdə səriştəlik səviyyələrini təsnif etmək tədris proqramlarında auditoriyaların və qiymətləndirmə prosesinin didaktik dizaynını dəstəkləyir. Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD) müasir tələbə - mərkəzli təlimlərin proqram səriştəlik səviyyələrini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

Cədvəl 1. İdarəetmə bacarıqları üzrə tədris proqramının tərtibi (OECD-2015)

İstiqamətlər	Tələblər	İdarəetmə bacarıqları
Proqram məzmunu	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nəticələri əks etdirməli ▪ Real həyata uyğun olmalı ▪ Şəxsiyyətin inkişafına əsaslanmalı ▪ Dəyərlər və davranışlar ▪ Yaradıcı işin təşkili 	Məntiqi düşünmə Suallar vermək Uyğun nitq formalaşması Tənqidi təfəkkür
Mövzular üzrə təlim məqsədləri	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Çevik və əlçatanlığı təmin etməlidir ▪ Taksonomik ardıcılığa malik olmalıdır ▪ İnkişafyönlü olmalıdır ▪ Peşə bacarıqlarını seçməlidir ▪ Tələbə sərbəstliyə əsaslanmalıdır 	Məntiqi təfəkkür Problemin həlli Vaxtdan səmərəli istifadə Müstəqil işin təşkili Özünüinkisaf
Təlim strategiyası	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Təlimin təşkili prinsipləri ▪ Vaxt bölgüsü və həftəlik dərslər saatları ▪ Auditoriyanın idarə olunması prinsipləri ▪ Tələbə mərkəzli təlimlər ▪ Müəllim peşəkarlığı göstəriciləri 	Təşkilatçılıq Vaxtdan səmərəli istifadə Ünsiyyətə girmək Liderlik bacarıqları Konfliktlərin həlli
Fəaliyyət növləri	<ul style="list-style-type: none"> ▪ müzakirələr, debatlar, rollu oyunlar, simulyasiya və s. ▪ kooperativ təlim mühiti ▪ auditoriyadan kənar işlərin təşkili qaydası 	Müsahibə etmək Fikir paylaşmaq Problemi həll etmək Çıxış etmək
İnteqrasiyanın tədrisi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Vahid obraz yaratmaq ▪ Hərtərəfli bilik və məlumat almaq ▪ Çevik dəyişkənlik yaratmaq ▪ Digər fənləri daxil etmək 	Təhlil etmək Fərqləndirmək Eyniləşdirmək Analiz etmək
Texnologiyanın istifadəsi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kompüter əsaslı dərslər olmalı ▪ Veb-2 alətlərinin tətbiq etməli ▪ Soft bacarıqları təbliğ etməli ▪ Distant əlaqələr aid təlimatlar olmalıdır 	Onlayn ünsiyyət qurmaq Onlayn idarə etmək Onlayn bloqlar yaratmaq
Qiymətləndirmə mexanizmlərinin olması	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Prinsiplər təsvir edilməlidir ▪ Qiymətləndirmə istiqamətləri ▪ Növləri və tətbiqi mexanizmləri olmalıdır 	Dəyər vermək Zəif-üstün cəhətləri əsaslandırmaq Qərar vermək

Yeni dizaynda aşağıdakı elementlər tələbə mərkəzli yenilikçi bir tədris proqramının hazırlanması üçün zəmin yaratmalıdır. Tədris planında:

- 1) Tələbələrin təhsil ehtiyacları və təlim nəticələri müəyyən edilməlidir;
- 2) Bakalavr pilləsində peşə məqsədləri seçilməlidir;
- 3) Tələbələrin psixoloji vəziyyəti və təhsil təcrübələri izah edilməlidir;
- 4) Tələbə maraqlarına uyğun mövzular ardıcılıqla yerləşməlidir;
- 5) Təlimin strategiyaları tənqidi təfəkkür, kommunikasiya və yaradıcı fəaliyyət istiqamətlərində tətbiq edilməlidir;
- 6) Mövzular inteqrativ şəkildə tədris olunmalıdır;
- 7) Modullar üzrə verilən tapşırıqlar taksonomiyanın tələblərinə uyğun tədris edilməlidir;
- 8) Öyrənmə metodu və üsulları ayrılıqda izah edilməlidir;
- 9) Texnoloji vasitələrin istifadəsi, rolu və mənbələri qısaca şərh edilməlidir;
- 10) Hər bir mövzunun formativ və summativ qiymətləndirilməsi mexanizmləri təsvir edilməlidir.

Tələbə mərkəzli tədris proqramı kommunikativ məzmunu malik mövzu və tapşırıqların tədrisi ilə həyata keçirilməlidir. Proqram məzmununda eyni zamanda tələbələrin davranış hədəfləri və psixoloji xüsusiyyətlər inkişaf etdirilməli və təhlil edilməlidir. A.B.Erikson yazır ki, (Ericsson A.B, 2012) təhsili 21-ci əsrin tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq, çevik bir

tədris proqramı tərtib etmək öz-özünə tənzimlənən öyrənmə deməkdir. Bu, tələbələrin düzgün seçim etmələri üçün əlavə tələblər qoyur və müəllimlərə tələbə müstəqilliyini təmin etmək üçün imkan yaradır.

1.3. Pedaqoji idarəetmədə müasir yanaşmalar

Pedaqoji idarəetmənin özünəməxsus xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları vardır. Bunları nəzərə alaraq, tədqiqat işi tələbələrdə menecerial vərdişlər və yeni yaradıcı axtarışlar üzrə qabiliyyətlər formalaşdıran bir çox yeni yanaşmalar, strateji metod və üsulları tövsiyə edir. Bu ali təhsildə daim arzuolunan modellər və gözlənilən nümunələrdir. İdarəetmə bacarıqlarının spesifikliyinə mövzu və məqsədlər üzrə əldə olunacaq qabiliyyətlərin formalaşması, reflektor fəaliyyət, tənqidi düşünmə və dəyərləndirmə daxildir. Təhsil prosesinin idarələnməsində menecerin iş sahəsi idarəetmə subyektinin fəaliyyətidir, son məqsədi isə savadlılıq, tərbiyə, düzgün davranış, mədəniyyət və inkişaf səviyyəsidir [5].

Təlimdə aktiv dinləmə, oxuyub - anlama, qeyd götürmə, stresin, vaxtın səmərəli idarələnməsi, tənqidi təfəkkür fəaliyyətləri tələbələr üçün yeni pedaqoji yanaşmada öyrədilməlidir. Auditoriyada idarəetmə təcrübələri qismən tələbə öyrənməsini və özünü inkişafatəşviq etməlidir.

Məlumdur ki, ənənəvi fəaliyyətlər müstəqil öyrənmə fəaliyyətlərini bir - birinə bağlaya bilmir, idraki fəaliyyət ardıcılığı sistemli şəkildə tətbiq edilmir. Bu məqsədlə, tələbələrin ayrı - ayrı fəaliyyətlərini bir - biri ilə əlaqələndirən spesifik pedaqoji yanaşmalar mövcuddur ki, tələbələrin sərbəstliyini və kommunikativ bacarıqlarının formalaşmasını kömək edə bilsin. Ə.Ə. Ağayev, N. Əhmədov, Q. E. Əzimov, M. C. Mahmudov, M. H. Nəzərov, A. R. Babayeva pedaqoji təhsildə müəllimlərin tədrisi yeni vizyon, bilik və düşüncə tərzini idarə etməsini pedaqoji prosesdə real dəyişikliklər edərək gələcək menecerlərinin stitusal qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində əsil nümunə olduğunu qeyd edirlər [5,6].

Tədqiqatçıların təklifləri tələbə davranışındakı fərqliliklərin böyük bir hissəsinin uğurlu təlimatların nəticəsi kimi dəyərləndirir və müxtəlif məzmunlu fəaliyyətlər çərçivəsində tətbiqini göstərirlər. Müasir pedaqoji yanaşmalar tələbələrdə idarəetmə qabiliyyətlərini aşağıdakı təlim metodları vasitəsilə inkişaf etdirməyi qarşıya qoyurlar:

- Birbaşa Təlimat (aşağı texnoloji)
- Çeviktəlim metodu (yüksək texnoloji)
- Kinestetiktəlim (aşağı texnoloji)
- Diferensial təlim (aşağı texnoloji)
- Oyun əsaslı təlim (yüksək texnoloji)
- Sorğu əsaslı öyrənmə (yüksək texnoloji)
- Ekspedisiya Təlimi (yüksək texnoloji)
- Fərdi Öyrənmə (yüksək texnoloji)

Buradan aydın olur ki, tələbə mövzu və dərslük seçimində, qrup işinin təşkilində, metod və üsulların tətbiqində sərbəst iştirak edir.

1.4. Təlimdə koqnitiv və metakoqnitiv səriştələrin qazanılması

Təlimdə səriştəli olmağı nümayiş etdirmək öncə, koqnitiv (idraki) bacarıqların məhsulu kimi qeyd olunur. Sadə dillə desək, idraki bacarıqlar, öyrənmələrin düşüncələrində xatırla-

ma,baş verənlərin səbəbini anlamaq, bildiklərini tətbiq etmək, problemlərin həllində düzgün düşünməyi, araşdırmağı, oxuduğu və öyrəndiyi yolları təhlil etməyi, fikirləri düzgün dəyərləndirmək və yeni yaradıcı məhsulu kəşf etməyi öyrədir. Qeyd olunan ardıcılığın tapşırıqlarda və tələbə fəaliyyətində əks olunması üçün müəllim uyğun təlimatlar hazırlamalıdır. Bilik cəmiyyətində koqnitiv bacarıqların inkişafı metakoqnitiv bacarıqlar – komptenesiyaların qazanılmasına yol açır və idarəetmə mədəniyyəti kimi reallaşır. Kompetensiya bilik, bacarıq, vərdiş, keyfiyyət və dəyərlərin toplusudur. Kompetensiyalar tələbələrə açıq, ölçülə bilən, ötürülə bilən bir öyrənmə imkanı verir. Bu baxımdan koqnitiv və metakoqnitiv olmaqla hər iki kompetensiya tələbənin akademik nəticələrini və yüksək qabiliyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir [1].

Cədvəl 2. Təlimdə koqnitiv və metakoqnitiv bacarıqların qazanılması yolları

Koqnitiv bacarıqlar	Metakoqnitiv bacarıqlar
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ana dilində ünsiyyət ▪ Xarici dillərdə ünsiyyət ▪ Elm və texnologiyada riyazi səriştə ▪ Rəqəmsal səriştə ▪ Müstəqil öyrənmə və öyrətməyi öyrənmək ▪ Sosial və vətəndaş səlahiyyətləri ▪ Sahibkarlıq və təşəbbüskarlıq hissi ▪ Mədəni şüur və özünüifadə 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Tənqidi təfəkkür ▪ Yaradıcı işin təşkili ▪ Kommunikasiyanın qurulması ▪ Problemin həlli ▪ Təşəbbüskarlıq irəli sürülməsi ▪ Qərarların qəbulu ▪ Riskin qiymətləndirilməsi ▪ Hisslərin idarə olunması

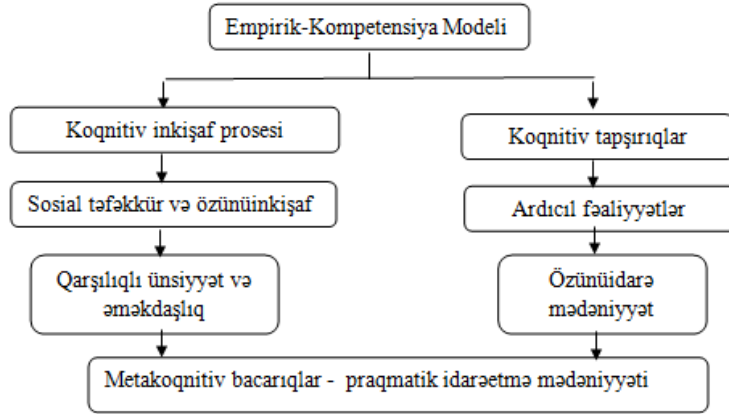
Cədvəldən görüldüyü kimi, təhsildə insan zəkası koqnitiv və elmi şüurun birgə inkişafı kimi başa düşülür. Şüur koqnitiv inkişafa kömək edərək vacib olanları seçir və yüksəlir. Spesifik və kontekstə uyğun koqnitiv bacarıqlar inkişaf etdikcə, daha geniş məqamlarda faydalı kompetensiyaları nümayiş etdirmək qabiliyyətinə malik olur (cədvəl 2).

a. Empirik yanaşmada – Kompetensiyar modeli

Koqnitiv bacarıqların qazanılmasında düşüncə və fəaliyyətin birgə vəhdəti və iyererxiq təbiəti öyrənənlərin uyğun fərdi bacarıqlarına yol açır və müstəqil şəkildə adekvat kompetensiyalara malik olmasını xarakterizə edir. Ali təhsildə tələbə müstəqilliyini formalaşdıran ilkin mərhələ məhz bu iyererxiq ardıcılığın məhsuludur. İdərki fəaliyyət ardıcılığını ilk dəfə pedaqoji elmə gətirən amerikalı psixoloq - alim B.Blum onu idrak taksonomiyası adlandırmış və bu bacarıq modelini - öyrənənlərin idraki fəaliyyət ardıcılığı kimi ilk dəfə pedaqoji elmə gətirmişdir [2].

Daha sonralar (2000) B.Blum (B.Bloom) və onun ardıcılları L.Anderson və D.Krasvolyeni-dən işlənmiş taksonomiya üzrə, empirik yanaşmada - kompetensiyaların qazanılmasını təklif etmişlər. Koqnitiv bacarıqlar, dərkətmənin məhsulu kimi əvvəlcə məlumatların uyğun bölgələrinə paylayaraq yeni məlumatların yaranmasını kömək edir. Yeni pedaqoji təlimə ruh gətirən, koqnitiv bacarıqları formalaşdıran idrak taksonomiyası tələbələrə sərbəst düşüncəsinin təkmilləşməsində əvəzsiz rol oynayır. Burada təhsil alanların məlumatlara ehtiyac duyduğu zaman beyində bu məlumatları almaq və istifadə etmək üçün koqnitiv bacarıqlardan istifadə edir, bu prosesi daha sürətli və səmərəli şəkildə başa çatdırmağa nail olur [9].

Bu baxışları tərənnüm edən Empirik - Kompetensiya modelinin tətbiqi həm müəllimə və həm də tələbələrə səmərəli yollarla müstəqil fəaliyyətin təşkilini göstərir:

Sxem 1. Pedaqoji idarəetmədə koqnitiv bacarıqların qazanılması yolları (Natalie Kiesler-2020)

Sxemdən göründüyü kimi, Empirik - Kompetensiya Modeli tələbələrin koqnitiv inkişaf prosesində sosial təfəkkürünü və özünüinkişafı, qarşılıqlı ünsiyyəti və əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Koqnitiv inkişaf prosesini tənzimləyən Empirik - Kompetensiya Modelinin tətbiqi eyni zamanda pedaqoji idarəetmədə proqramlaşdırma, modelləşdirmə sərəştəsinin formalaşdırılması və fəaliyyətlərin inkişaf dinamikasını göstərən ölçü alətinə çevrilir. [9].

Bu ardıcılıq koqnitiv tapşırıqların və fəaliyyətlərin tətbiqi, özünüidarə mədəniyyəti və sonda metakoqnitiv bacarıqların nümayişi kimi öyrənənlərdə praqmatik idarəetmə mədəniyyətini formalaşdırır. Bu tapşırıqlar xatırlanma, anlama, tətbiq, təhlil, analiz, dəyərləndirmə və yaradıcılığın qazanılmasına xidmət etməlidir.

Xatırlanma - mövzular haqqında əvvəlki biliklərin toplanması, anlayışlar, təriflər və qaydalar daxildir. Tapşırıqları yerinə yetirirəkən öyrənənlərə bir - birinin fikrini tamamlama, əlavə fikirlər daxil etmək, öyrəndiklərinin genişləndirmək kimi tapşırıqlar daxildir.

Anlama - mövzu və məzmun suallarını cavablandırmaq, anlayışları məntiqi cəhətdən izah etmək, uyğunlaşdırmaq, şərh etmək, kateqoriyalara bölmək və s.

Tətbiq - fikirləri uzlaşdırmaq, həlli tapmaq, müqayisə etmək, doğru və səhvi seçmək, şifahi və yazılı ifadə etmək və s.

Təhlil - fikirləri qısaltmaq, birləşdirmək, ümumiləşdirmək, ad qoymaq, araşdırmaq, fərqləndirmək, müxtəlif yollarla izah etmək və s.

Dəyərləndirmə - münasibət bildirmə, reaksiya vermək, mühakimə etmək, müsbət və ya mənfi fikirlər söyləmək, əsaslandırmaq, üstün və ya qeyri - üstün cəhətlərini izah etmək və s.

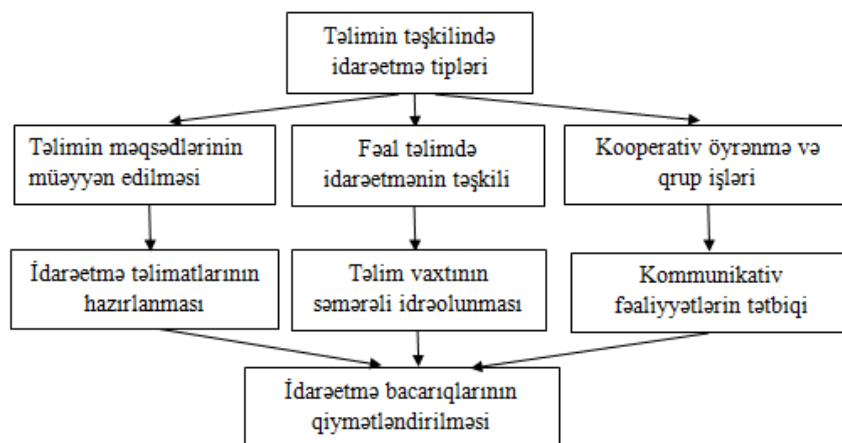
Yaratmaq - plan tutmaq, yazılı şərh yazmaq, mətn qurmaq, riyazi cədvəl hazırlamaq, hesabat vermək, təqdimat etmək, çıxış etmək, qərar vermək və yeni təkliflər vermək və s. kimi tapşırıqlar daxildir.

1.4.1. Tələbə mərkəzli təlimin təşkili qaydaları

Tələbə mərkəzli təlim, Bolonya prosesində tematik sahələr arasında olmasa da, bir çox prioritet mövzular tələbə mərkəzli təlimi daha çox gerçək hala gətirməyə kömək edir. Tələbə mərkəzli təlim fərdi öyrənənlərin gücləndirilməsini, tədrisdə yeni yanaşmaların, təsirli dəstək vasitələrinin tələbələrin öhdəsində olmasını tələb edir. Beləliklə, tələbə mərkəzli təlim yüksək keyfiyyətli, çevik və fərdi hazırlanmış davamlı bir prosesdir. Tələbə mərkəzli auditoriyaların normal özünüidarə mühitinə çevrilməsi, praktik öyrənmə və fərqli davranışların

təlimdə özünüidarəyə müsbət təsir göstərməsinə imkan yaradır. Ali pedaqoji təhsil tələbə mərkəzli təlim üçün nəzərdə tutulsa da, burada dərslərdən istifadə, tapşırıqlar, fərdi işlər və standart testlər daha çox müntəzəm öyrənmə modeli xarakteri daşıyır və tələbə mərkəzli öyrənməni çətinləşdirir. Məlumdur ki, tələbələrə qayğı göstərmək və müstəqil fəaliyyətini təmin etmək üçün tələbə mərkəzli auditoriya çox faydalı nəticələrə gətirib çıxarır. Bu mühitin təmin olunmasında tələbə özünü və digərlərini idarəetməsi bir fəlsəfi məzmunla malik olur [5,6].

J.D.Klayn, R.K.Riçley, K.Onkvanmunq, N.T.M.Lok, J.Layan (Klein, J. D., &Richey, R.C. (2005). Onkwanmoung, K. (2016)., Loc, N.T.M., J.Lian) tələbə mərkəzli tədrisin mərkəzində idarəetmə strategiyasının vacibliyini vurğulayırlar. Tələbələrin sərbəst özünüidarəetməsi təlimə qoşulmamışdan əvvəl uyğun qaydalar haqqında məlumatlı olmasını əsas sayır, onlarda iştirak etmə məsuliyyətini artırır və mədəni davranış üçün hazır olurlar. Bu təlim tələbələrini mövzular üzrə tədqiqata yönləndirir, araşdırma aparmağa və məlumatlar toplamağa həvəsləndirir. Eyni zamanda tələbə mövzunu seçim və müəyyən vaxt çərçivəsində öyrənəcəyinə və cavabın doğru olub-olmadığına özü qərar verir [9]. Təlimin idarə olunma tipləri aşağıdakı sxemdə daha sistemətik şəkildə təsvir olunub.

Sxem 2. Təlimdə idarəetmə bacarıqlarının formalaşması yolları.

Təcrübə gələcək pedaqoqun idarəetməsində ən effektiv vasitədir. Bu bölmə tələbələrə əvvəlcədən mövzuları nəzərdən keçirməyi və növbəti dərslə hazırlaşmağı öyrədir, auditoriyada aktiv şəkildə necə dinləmək, təsirli və faydalı qeydlər aparmaq lazım olmağı öyrədir. Təcrübə, görüb - götürmək eyni zamanda davranışı da düzgün formalaşdırır. Bu zaman real vəziyyətlərdə təcrübə ilə məşğul olaraq praktik tapşırıqlar hazırlanmalıdır. Tələbələrin əldə etdiyi təcrübələr əsasında öz bacarıqlarını tətbiq etmək üçün təlim və nümayiş etdirəcəyi məktəblərdə təcrübə keçməsi üçün praktik tapşırıq sistemlərinə sahib olmaları lazımdır.

21-ci əsrdə təhsil menecerləri və liderləri rəhbərlik etmək bacarıqlarına yiyələnmək üçün idarəetmə işlərində müasir texnologiyalardan, İKT-dən istifadə etmək, ingilis dili biliklərinə malik olmaqla onların idarəetməsində yeni biliklərlə öz işlərini yenilənməyi sövq edir. İdarəetmə mənzərəsi üzrə real kontekstlərdə, idarəetməyə dair uyğun videoları müşahidə etməklə, ən səmərəli cəhətləri mənimsəmək, qeydlər götürmək və gələcək işində reallaşdırmaq bu metodun faydasını zəruri edir [2].

Təcrübə əsaslı təlimdə tələbələr məqsədlərin təyinetmə mexanikasına yiyələnir, sosial münasibətlərin əhəmiyyətini dərk edir və işindən motivasiya almaq üçün müxtəlif strategi-

yaları öyrədir. Bu üsulla tələbələr bir - birinin işini və ya təqdimatını SMART (spesifik, ölçülə bilən, fəaliyyətə yönəlmiş, realist və vaxtında) texnologiyası vasitəsilə hədəfləyir və eyni zamanda qiymətləndirir. Bu texnologiya sayəsində tələbələr özünütənzimləmə modelindən istifadə edərək özünü əks etdirmə və özünütənzimləmə yolu ilə hədəfləri həyata keçirməyi öyrənirlər [6].

a. Vaxtın səmərəli idarə olunması yolları

Vaxtdanyaxşı idarəetmə bacarıqları stres üzərində tənzimləmənin təsirini təsbit etdi. Ali təhsildə daha yüksək performans çox vaxt aşağı stres və narahatlığın əsas göstəricisidir. Bununla birlikdə, bir çox tələbə vaxtın səmərəli keçirilməsi baxımından həm dərslərini, həm də xarici aləmdə həyatlarını tənzimləməkdə çətinlik çəkirlər, nəticədə vaxtın düzgün idarə edilməməsinə, pis yuxu rejiminə və stres səviyyələrinin artmasına səbəb olur. Pedaqoji prosesin idarə olunmasında tələbələr vaxtdan səmərəli istifadə etmələri üçün özlərini necə idarə etməyi öyrənir. Bunun üçün tələbələr:

- Vaxtın idarə olunmasının vacibliyini başa düşür;
- Tapşırıqların məzmununa uyğun vaxtı planlaşdırır;
- Dəyərlərə və hədəflərə əsaslanan prioritetləri müəyyənləşdirir;
- Vaxtlarını necə keçirdiklərini təhlil edir və qiymətləndirir;
- Vaxt ərzində yaranan narahatlıqların səbəblərini öyrənir və aradan qaldırmağın yollarını kəşf edir [1,5].

V.E.Kelli (Kelly, W.E. 2002) vaxtdan istifadə səmərəliliyinin artırılmasının üç əsas fərziyyəsini - zamanın şüuru, vaxtı dolduran elementlərin şüuru və müsbət iş vərdisləri kimi əhatə etdiyini təklif edir. Tipik olaraq vaxtın uğurlu keçirilməsinin əsas elementləri kimi təqdim olunan bu məlumatlar tədqiqat işinin də fərziyyəsini açmağa kömək edə bilər. S.Alay və S.Koçak (Alay, S., & Koçak, S.) qeyd edirlər ki, məhz vaxtın düzgün təşkili özünütənzimləmə və fəaliyyət planlarının hazırlanması yolu ilə inkişaf etdirilir və tələbələrin narahatlıq hissələrinin azaldılmasında əməkdaşlıq edilir. Boş vaxtın idarə etmək üçün alternativ iş nümunələrinin seçilməsi çox faydalıdır.

O'Konel (O'Connell, 2014) eyni zamanda yuxu, idman və uyğun pəhriz arasındakı tarazlığın yaranması ilə tələbələrdə sağlam həyat tərzinin formalaşmasını izah edir. Bu baxımdan, o, zamanın idarə olunması ilə fiziki sağlamlığın əlaqəsini təklif edir. Vaxtdan səmərəli istifadə etmək bir işə başlamaq, diqqət mərkəzində olmaq və bir tapşırığı digərinə qarşı tarazlaşdırmaq kimi funksiyaları maksimum dərəcədə adekvat idarəetmə qabiliyyətidir [9].

1.5. Kommunikativ əlaqələrin qurulması

Ali pedaqoji təhsildə ünsiyyət hər bir tələbənin mənimsəməsi üçün vacib bir bacarıqdır və sosial həyat normalarından biri hesab olunur. Kommunikativ əlaqələr tələbələrin akademik hədəflərə çatmasında ən mühüm addım sayılır. İstənilən situasiyada yaxşı münasibətlər qurmaq üçün, fərqlərin dəstəkverici şərtlərlə ünsiyyət qurulması vacibdir. Birgə müzakirə etmək, bir - birinə məsləhət vermək, dinləmək və təkliflər vermək təsirli ünsiyyət şərtlərinin əsas strategiyasıdır.

Bununla birlikdə, tələbələrin ünsiyyət anlayışı, bir çox fərqli sahəni özündə birləşdirir. Buraya öz aralarında e- ünvan, uyğun mesajlaşma və sosial mediada qarşılıqlı əlaqələr, rəqəmsal savadlılıq, virtual mühit yaratmaq, Instagram, Twitter, Facebook və ePortfolios da-

xildir. Rəqəmsal mediada irəliləyişlər, dəyişən karyera mənzərələri və yeni uğurlarda daha böyük rəqabət qazanmaq tələbələrdə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyin ən zəruri yollarıdır [4].

İdarəetmədə tələbə həyatının vacib bir hissəsi kimi, nitq vərdişlərinin qazanılması, dinləmə, şifahi və yazılı kommunikasiya ən müasir ünsiyyət bacarıqlarıdır. Beynəlxalq təcrübə meyilləri göstərir ki, təqdimat oxumaq və yazmaqla yanaşı, elmi - tədqiqat işləri, tezislər, es-selər, layihələr, çıxışlar və hesabatlar yazmaq tədris proqramının bir hissəsi kimi, pedaqoji innovasiyanı əldə olunmasının keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul edilməlidir. Tələbələrin nitq və təqdimat etməsi ilə yanaşı, elmi – tədqiqat işlərinə qoşulması onların araşdırma və yaradıcı düşüncə tərzinin formalaşmasına sübutdur. Bu məqsədlə, bu sahənin gücləndirilməsi üçün tələbələrin özünəgüvənini dəqiqləşdirməyə yetirilməli, onları hadisələr haqqında sərbəst fikir yürütmək və problemi həll etməsində müxtəlif orijinal modelli fəaliyyətlərə, layihə əsaslı təlimə cəlb etmək faydalı olur [5].

Nəticə

Tələbənin idarəetmə qabiliyyətlərinin gözləntilərə uyğun olması onun dəlillərə əsaslanan araşdırmalardan və öz peşəkar mühakimələrindən istifadə etdikdə ən dəyərlidir.

Formativ qiymətləndirmədə portfolio əsaslı qiymətləndirmə auditoriyadan kənar fəaliyyətlərdə də tələbələrin sərbəst fəaliyyəti, özünü tənzimləmə meyarları üzrə paralel gedir və uzun müddətdə tələbə nailiyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu səbəbdən tələbələrin təlimdən kənar əməkdaşlıq etməsi müstəqil fəaliyyətin baş verməsidir. Burada artıq onların təqdim edəcəkləri müstəqil iş nümunələri və innovativ fəaliyyətləri müxtəlif güclü metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Təlimdən kənar işin təşkilində idarəetmənin daha geniş məkanda formalaşması baş verir və bunu öyrənmək vacib sayılır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A., Təhsil sahəsində islahat Proqramının tələbləri baxımından Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda kadrların ixtisasının artırılması, yenidən hazırlanması və təkmilləşdirilməsi işinin təşkili, Bakı, "Müəllim", 2004
2. Белова Г.Б. Педагогическая система обучения принятию управленческого решения в вузе [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.wneuch.ru/referat/62491.html> (Дата обращения: 08. 01. 2012).
3. Голованова И.И. Практики интерактивного обучения: метод. Пособие / И.И. Голованова, Е.В. Асафова, Н.В. Телегина. – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 2014. – 288 с.
4. "Əmək bazarı və kadr hazırlığı problemləri". Bakı, Xəzər universiteti 2002.
5. Əhmədov N. və b. «İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası» Bakı, 2000
6. Əhmədov H., «Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi». "Təhsil" nəşriyyatı. Bakı 2001.
7. Зелеева В.П. Преподаватель высшей школы как творческая личность в представлениях аспирантов КФУ / Андреевские чтения: современные концепции и технологии творческого саморазвития личности: сб статей участников Всерос. науч.-практ. конф. с межд. участием, 25 марта 2016 г. – Казань: Центр инновационных технологий, 2016. – С.120-124.
8. Коржуев А. В., Попков В. А., Рязанова Е. Л. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования // Педагогика. -2002. - № 1. - С. 112-115.
9. Lindhard, N. & Dhlamini, N. (1990). Lifeskills in the classroom. Cape Town: Maskew Miller Longman. Mas-huri. Penelitianverifikatif. Yogyakarta: PenerbitAndi. 2009.
10. Mescon, M.H., Albert, M., Khedouri, F. Management. New York: Harper and ROW, Publishers, 1981.
11. Михалькова О.А., Марченко К.С. Формирование умений и навыков управленческой деятельности в процессе профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 5-1. – С. 70-73;
URL: <http://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=5629> (дата обращения: 01.01.2021).
12. Nosyreva, I.G /Kadr hazırlığının müasir formaları və metodları // Personal inkişafı idarə edilməsi.– 2010
13. Сергеева Н.И. Деловая игра как профессиональный модуль в подготовке товароведов непроизводственных товаров // Среднее профессиональное образование 2009, №
14. Wood, L.A. & Olivier, M.A. A self-efficacy approach to holistic student development. South African Journal of Education, 2004 24(4), 289–294

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

 - a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", *Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlün üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısımda yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7, sch.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kitap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision"*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.